

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 2, ТОМ 6, 2023

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ**
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 2, ТОМ 6, 2023

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 2, ТОМ 6, 2023

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2, VOL 6, 2023

2023

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, ТОМ 6, 2023**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғалым-хатшысы (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с
2022 года**

**Учредитель и
издатель:**

Институт
востоковедения
имени Р.Б.
Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г.
Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г.
Алматы, ул.
Курмангазы 29,
050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития
Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№2, ТОМ 6, 2023**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 2, VOL 6, 2023**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology,
General Director of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical
Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Responsible editor:

YernurBelgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының докторантура мен магистратура бойынша ғалым хатшы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Амирбекова Сагынш Копеновна, ученый секретарь по докторантуре и магистратуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Amirbekova Sagynysh, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

Алғысөз..... 16

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Сайкенева Д.К., Пелевина К.В.

Түркі және қытай мәдениетіндегі ана болу кезеңдегі ережелер мен тыйымдарды мысалға ала отырып, «өзіндік» және «бөтен» кеңістіктің әртүрлі аспектілері..... 21

Шығыс елдері қарым-қатынастары

Дүйсен Ғ.М., Айтжанова Д.А.

Өзгермелі әлемдегі Орталық Азия елдері: стратегиялық әріптестіктің болашағы мен мүмкіндіктері..... 30

Сабыров А.С.

Түркиядағы саяси өзгерістер және қазіргі геостратегиялық сын-қатерлер..... 42

Сарқытқан Қ., Масабаев Қ.І.

Қазақстан-Қытай қатынастарының жаңа даму кезеңі: стратегия, интеграция және инвестиция..... 54

Мамедов Н.

ӘДП-ның сайлауда жеңістерін қамтамасыз ететін экономикалық факторлар (2002-2015)..... 66

Ошан Ж.

XVIII-XIX ғасырдағы қытай карталарында көрсетілген Іленің оңтүстігіндегі қазақ даласының жер аттары..... 74

Шығыс филологиясы

Ысқақұлы Д.

Түркілік ортақ тіл мәселелері..... 84

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	16
--------------------------	----

История и культура Восточных стран

Сайкенева Д.К., Пелевина К.В.

<i>Разные аспекты «своего» и «чужого» пространства на примере предписаний и запретов в родильный период в тюркской и китайской культуре</i>	21
---	----

Страны Востока в международных отношениях

Дуйсен Г.М., Айтжанова Д.А.

<i>Страны Центральной Азии в меняющемся мире: перспективы и возможности стратегического партнерства</i>	30
---	----

Сабыров А.С.

<i>Политические трансформации в Турции и современные геостратегические вызовы</i>	42
--	----

Саркытқан К., Масабаев К.И.

<i>Новый этап развития Казахстанско-Китайских отношений: стратегия, интеграция и инвестиции</i>	54
---	----

Мамедов Н.

<i>Экономические факторы, обеспечившие победы ПСР на выборах (2002-2015)</i>	66
--	----

Ошан Ж.

<i>Топонимы казахских степей на юге Иле, представленные на китайских картах XVIII-XIX веков</i>	74
---	----

Восточная филология

Ыскакулы Д.

<i>Проблемы общего тюркского языка</i>	84
--	----

CONTENT

<i>Foreword</i>	16
-----------------------	----

History and culture of the Eastern countries

Saikeneva D.K., Pelevina K.V.

<i>Different aspects of 'self' and 'other' space, using the rules and prohibitions of maternity in Turkish and Chinese cultures</i>	21
---	----

The countries of the East in international relations

Duisen G.M., Aitzhanova D.A.

<i>Central Asia countries in a changing world: prospects and opportunities for strategic partnership</i>	30
--	----

Sabyrov A.S.

<i>Political transformations in turkey and modern geostrategic challenges</i>	42
---	----

Sarkytkan K., Masabayev K.I.

<i>New stage of development of Kazakh-Chinese relations: strategy, integration and investment</i>	54
---	----

Mammadov N.

<i>Economical factors that provide the JDP election victories (2002-2015)</i>	66
---	----

Oshan Zh.

<i>Toponyms of the kazakh steppes in the south of the Ile, presented on chinese maps of the XVIII-XIX centuries</i>	74
---	----

Oriental Philology

Yskakuly D.

<i>Problems of turkish common language</i>	84
--	----

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

¹Сайкенева Д.К. ²Пелевина К.В.

^{1,2}КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹saiken.eva.d@gmail.com, ²pelevina_karina@bk.ru

РАЗНЫЕ АСПЕКТЫ «СВОЕГО» И «ЧУЖОГО» ПРОСТРАНСТВА НА ПРИМЕРЕ ПРЕДПИСАНИЙ И ЗАПРЕТОВ В РОДИЛЬНЫЙ ПЕРИОД В ТЮРКСКОЙ И КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. В культуре существует универсальное явление - оппозиция «свой - чужой», которая стала одним из важных элементов в формировании представлений о мире в целом. Данная оппозиция прослеживается на разных пластах культуры. Но в своей основе она отражает представления о дуальности мира, борьбе добра и зла. В процессе развития бинарность находит своё отражение в противопоставлении разных культур и народов, которые становятся «чужими» по отношению к друг другу.

Семиотический анализ ритуалов, обрядов и традиционного этикета даёт возможность проанализировать культуру не противопоставляя её, а выявляя общие моменты, которые объединяют народы по их восприятию «своего» и «чужого» в рамках вертикальной структуры мира, где «чужим» является нижнее пространство и его обитатели, а не чужой народ. Цель исследования различных аспектов восприятия «своего» и «чужого» пространства на примере предписаний и запретов в родильный период в тюркской и китайской культурах. Задачи данной работы проанализировать предписания и запреты, связанные с родильным периодом, в тюркской и китайской культурах. Выявить различия и сходства в подходах к организации пространства вокруг женщины в период после родов в этих культурах. В ходе исследования будет использован комплекс методов, включая анализ текстов и источников, интервью с представителями тюркской и китайской культур, сравнительный анализ социокультурных аспектов. Исследование позволит выявить специфику восприятия пространства в родильный период в тюркской и китайской культурах, выделить ключевые аспекты «своего» и «чужого» пространства и оценить их влияние на женщину в данном периоде. Полученные результаты позволят лучше понять роли культурных норм и традиций в формировании пространства в родильный период, а также выявить потенциальные аспекты, которые могут быть учтены при разработке программ поддержки женщин в послеродовом периоде в различных культурных контекстах.

Ключевые слова: «Свой», «чужой», родильные обряды, граница, пространство, табу и предписания.

Введение

В культуре существует универсальное явление - оппозиция «свой - чужой», которая стала одним из важных элементов в формировании представлений о бинарной структуре мира. Как пишет Ю.М. Лотман, всякая культура начинается с разбиения мира на внутреннее (своё) пространство и внешнее (их), которые предстают соответственно как космос и хаос. При этом человек изначально погружен в реальное, данное ему природой пространство, но это оказывает непосредственное влияние на то, как он моделирует мир в своём сознании [1, с. 175-176]. Данная оппозиция с древности помогала человеку очертить границы «своего» - человеческого и «чужого» - природного. В дальнейшем данная оппозиция обретает дополнительное толкование и транслируется не только на дикое природное, но и на чужое вражеское пространство.

В культурной антропологии бинарная оппозиция часто выступает этнодифференцирующей. В традиционном обществе род определял принадлежность человека к «своему» или «чужому», это отражено в традициях, нормах и этикете поведения [2, 75]. Данные нормы показывают социальные взаимоотношения людей. Как например этикет общения с чужаками, приобщение невесты из чужого рода к семье, «очеловечивание» новорожденного и т.д. Но в основе данных традиций конечно же лежит более глубокий пласт представлений, связанный с мифопоэтическим мышлением, когда понятие «свой» и «чужой» отражало взаимодействие человека с природой, с «неокультуринным» пространством.

Взаимодействие разных народов на стыке различных цивилизаций породило представления о том, что разные народы противопоставляли свои традиции как «свое» - цивилизованное и «чужое» варварское. Но при анализе традиционной культуры народов мира можно отметить, что все они имели определённую структуру в основе которой данное противопоставление было по отношению к иному миру - нижнему (подземному). Тюркские племена и китайский народ с древности были соседями и взаимодействовали на разных уровнях культуры. Несмотря на то, что они воспринимали друг друга как «чужих», посредством семиотического анализа можно проследить, что их представления имели больше общего нежели частного. Так на примере обрядов родильного комплекса можно рассмотреть несколько примеров, демонстрирующих общие представления и их семиотическое толкование. В данной работе предпринимается попытка осмыслить «свое» и «чужое» пространство в комплексе родильных обрядов с целью прояснения некоторых табу, которых придерживались женщины в период беременности.

Материалы и методы исследования

В статье на основе этнографической литературы, устного творчества и запретов тюркского и китайского народов описаны представления связанные с понятием «своего» и «чужого». Применение структурно- семиотического подхода и сравнительного метода позволяет рассмотреть в тексте культуры двух народов границы миров как основной критерий перехода от «своего» к «чужому». Так, «норма» для человеческого мира раскрывается при помощи сопоставления структуры срединного и нижнего мира, анализируя переходный этап в жизни женщины и младенца, как сакрально опасный, когда многие запреты актуализируется автор из структурной плоскости переходит к анализу знакового содержания данных запретов, и к тому, как это интерпретировалось в обществе.

Семантический анализ родильных ритуалов способствовал раскрытию роли «очеловечивания» и «очищения», что аналогично упорядочиванию хаоса, созданию нормы свойственной человеческому миру. Таким образом, структурно-семиотический подход позволяет изучить огромный многослойный текст культуры, записанный разными «знаками» в фольклоре, традициях, запретах и мифах и интерпретировать его единым текстом.

Степень изученности темы

Сравнительно-сопоставительные исследования культуры разных народов не являются чем то новым на современном этапе в науке, но семиотический подход в изучении культуры является относительно новым направлением семиотики. Впервые данный термин употребили представители Московско-тартуской школы семиотики Ю. М. Лотман, Вяч. Вс. Иванов, В.Н. Топоров и др.

Исследования семиотики культуры тюркского и казахского народа на современном этапе были предприняты рядом ученых А.А. Галиев [3], Н. Шаханова [4], Ж.Т. Ернараров [5], А.Б. Наурзбаева, Ж.Н., Шайгозова, Д.К. Сайкенева [6], данные труды раскрывают разные аспекты культуры через призму знаков. Среди китайских ученых Чжао Ихэн [7], Ли Йоучжэн [8], Лиен Фу [9] исследовали вопросы декодификации культуры и языка,

трансляции древних образов в современной жизни. Но вопросы «своего» и «чужого» пространства и то как это отразилось на содержании ритуалов по большей степени остаётся почти не изученным вопросом. Слабо изученность данного вопроса прежде всего объясняется тем, что семиотическая наука в области культуры находится на начальном этапе формирования, особенно среди казахстанских учёных. А в рамках сравнительной этнографии является непаханным полем для семиотиков и имеет большие перспективы дальнейшего развития.

Обсуждение

«Чужое» и «своё» прежде всего наиболее ярко выражаются в период пограничного состояния человека. А. ван Геннеп полагает, что обряды жизненного цикла связаны с пороговыми ситуациями [10]. Их часто называют переходными, ключевыми, узловыми, они направлены на получение определённого социального статуса. Они сопровождают человека от колыбели и до могилы, имеют структуру, которая сопоставима с идеей «своего» и «чужого» в пространственных координатах модели мира казахского народа. Ключевые моменты как рождение — брак — смерть в ритуалах соотносились с мифическим рождением космоса. В процессе перехода человек находится в сакральном мире, где вещи обретают свою знаковость. В этот момент актуализируется первозданное пространство и время, данный этап опасен дестабилизацией гармонии общества. Знаковость предмета и знак (символ) по мнению А. Байбурина были созданы с целью сохранения информации. Знаками в культуре становятся «подручные» средства, предметы обихода, музыка, мифы и т.д., которые создают целостную картину мира, и создают всеобъемлющую знаковую систему, которая на всех уровнях культуры могла трактовать элементы другой знаковой системы: «С помощью такой организации достигался эффект взаимовыводимости значений и сквозной метафоричности. Вместе с тем эта избыточность (множественность выражений при едином плане содержания) обеспечивала необходимый уровень помехоустойчивости: утрата каких-либо элементов не могла привести к забвению смысла, так как эти элементы дублировались другими и поэтому легко могли быть восстановлены» [11, с. 11].

В традиционной культуре многих народов вертикальная трехчастная структура мира является одной из универсальных моделей мира. Так, мир делится на верхний - божественный, срединный - человеческий и нижний - мир нечисти. Каждый из этих миров имеет свои границы и характеристики. Основное взаимодействие между мирами происходит между срединным и нижним миром. Характеристики этих двух миров можно рассмотреть с позиции противопоставлений как живой - не живой, видящий - слепой, активный - пассивный, хороший - плохой, нормальный - инаковый. В географическом пространстве эти границы могли характеризоваться «своим» пространством - дом, очаг, двор, родовое кладбище, посёлок, и «чужим» - водоёмы, овраг, расщелины, разломы в земле, чужие отдалённые территории.

Пороговые ситуации описанные Ван Геннепом приближают человека на семантическом уровне к «чужому» пространству, то есть к нижнему миру. Он приобретает качества, которые свойственны жителям нижнего мира, так как, на семантическом уровне для того, чтобы получить новый статус, в прежнем статусе нужно умереть. Это приближение к иному состоянию является опасным для беременной и младенца, так как в этот период они наиболее восприимчивы к влиянию «внешнего» мира.

Родильные обряды являются одним из этапов смены социального статуса. Так, например, невестка пришедшая из чужого рода проходит обряды инициации с целью приобщения к роду мужа. Будучи невестой она находится в промежуточном состоянии, во время свадьбы посредством разных ритуалов меняет статус и становится женой - «своей». Далее в процессе беременности она опять находится в пороговом состоянии. Беременная

женщина является «чужой» по отношению ко всем мужчинам. «Сакральное не сакрально само по себе, но может оказаться таковым в определённых ситуациях. ...Каждая женщина, будучи от природы нечистой, является сакральной по отношению ко всем взрослым мужчинам; если она беременна, то становится сакральной и по отношению к другим женщинам клана (за исключением близких родственников). Именно эти женщины по отношению к беременной представляют светский мир, который в этот период включает также и детей, и взрослых мужчин» [11, с. 16-17]. Поэтому в этот период времени придерживаются многих табу во взаимодействии с беременной и сама беременная должна следовать определенным предписаниям, чтобы не навредить себе, ребёнку и обществу.

В процессе защиты беременной основной акцент делается на её нахождение в «своём» пространстве. Обычно беременную всегда сопровождают и стараются не оставлять её одну. Так как её пограничное состояние (близкое к смерти) притягивает потусторонние силы. В особенности старались избегать мест связанных с маркировкой «чужого» пространства, таких как водоёмы. В целом полагают, что нечисть она может находиться и дома, и всегда окружает людей, но наиболее опасными они являются для беременной и морально слабых, эмоционально не устойчивых людей. При встрече с нечистью, они могут лишиться рассудка, о таких обычно говорят «*жын урды*» - джин его ударил, «*джинды*» джин в него вселился [12, с. 93-94]. Любой испуг женщины мог повлиять на формирование плода, отразиться на внешнем виде ребёнка. Любой внешний недуг в свою очередь воспринимался как ущербность, символ принадлежности к «чужому».

Так среди наиболее частых запретов в культуре народов мира является запрет беременным видеть и общаться с людьми, которые имеют физические дефекты и моральные качества, которые вызывают сомнение. Потому что они по своей природе являются причастными к нижнему миру. Нижний мир является зеркальной асимметрией человеческого мира, поэтому визуальный образ - нормы человеческого облика в ином мире имеет искажение.

В тюркской и китайской культуре имеются схожие запреты. В Китае следили за тем, чтобы беременная была всегда окружена людьми с высокими нравственными качествами, владеющими определёнными талантами, в «*妇人大全良方·娠子论*» говорится: «С момента закрепления плода в чреве, женщина должна строго следить за своим поведением и тем, что она говорит и что слышит. Она должна больше слушать прекрасных слов, стихи, прекрасную музыку. И наоборот не смотреть и не слушать не достойных слов и деяний. Только таким образом она сможет родить здорового, счастливого и почтительного ребёнка» [13, с 306].

И у казахов отмечают схожие представления: «Начиная с пятого месяца беременности ребёнок начинает шевелиться. Существует поверье, что ребёнок, походит на того, кто при первом его движении в чреве матери находился вблизи от неё. Поэтому, начиная с четвёртого месяца беременности старались не допустить близко к беременной людей с дурными приметами, нехорошими качествами» [14, с. 63].

Среди самых распространённых запретов можно отметить запрет на перешагивания верёвки и др. предметов. Китайцы беременной запрещают перешагивать через верёвку, полагают что верёвка может обкрутиться вокруг шеи ребёнка [15, с. 109]. У тюркских народов запрещено перешагивать через бакан (шест-подпорка), жели (веревка для привязи жеребят) полагают, что перешагнув через них роженица обречена на тяжелые роды. В поверье казахского народа данные предметы являются сакральными и отвечают за плодородие и достаток семьи. Также они являются маркерами границ обжитого человеческого пространства. Определённые запреты дошли до нас в отрыве от текста культуры или в процессе культурной динамики трансформировались, поэтому некоторые элементы скорее всего были утеряны. В китайском запрете перешагивание верёвки скорее всего связано с представлением о нити жизни. Так в буддийской традиции полагали, что

серебряная нить связывает людей с верхним миром. Если нить обрывалась человек умирал. Таким образом, перешагивая через верёвку в профанном мире на сакральном могли навредить судьбе (жизни) младенца.

Также ряд запретов, которые связаны с имитативной магией, такие как запрет вытягивать голову беременной через порог [16, с. 180]. В народном представлении это объясняют тем, что порог у китайцев ассоциируется с маткой, и такое действие могло вызвать сложности при родах. Но проводя более глубокий анализ можно отметить, что порог у китайцев также как и у тюрков олицетворяет предков. Китайцы порог двери называли «祖宗脖子», то есть шея предков. В более широком смысле этот порог был маркером своей территории, которая защищает от влияния нечисти, будучи в промежуточном состоянии порог для женщины актуализировал его знаковость и в прямом смысле становился порогом между мирами.

В Китае беременных называют «четырёхглазыми», или человеком с «двойным телом». Что подчёркивает её инаковый статус. С момента беременности у тюрков и казахов женщина соприкоснувшись с «чужим» в виде младенца в чреве, сама наделяется этими качествами, следовательно «чуждость» младенца распространяется на нее. Все эти запреты в процессе культурной динамики прошли трансформацию и на современном этапе трактуются иначе нежели в древности. Именно семиотический анализ данных представлений через призму «своего» и «чужого» отсылает нас к более древнему периоду, когда «чуждость» была связана с представителями «других» миров. Сам ребёнок воспринимался как дар с иного мира. Ребёнок, в культуре многих народов воспринимался как «нечистый», принадлежал иному миру и в процессе родильных обрядов его «очеловечивали». В фольклоре и обрядах народов мира новорожденных часто называют «бесами», «чужими», «нечистыми»: «Двойственное отношение к новорожденным можно объяснить их “изначальной” принадлежностью сфере чужого, нечеловеческого [11, с. 39]. Человеческий статус младенца проявляется только после проведения определённых обрядов. Так в китайской и тюркской традиции после родов ребёнок на протяжении года проходит обряды инициации и очищения. После первого обмывания ребёнка и до сорока дней его не показывают обществу, он проходит определённые ритуалы «доделывания» - «очеловечивания». Это могут быть ежедневные купания, массажирование младенца, разные обряды очищения.

После сорокового дня ребёнка социализируют, приглашают гостей и «включают» ребёнка в общество. Мать также проходит свою очередную социализацию. Из статуса невестки «чужой», она становится «своей», хотя данный статус на протяжении всей жизни женщины является относительным. В тюркской культуре данное мероприятие называется сороковиной, у китайцев «月子», что абсолютно аналогичен тюркской традиции.

Данные ритуалы направленные на социализацию младенца и матери демонстрируют традиционное мировоззрение тюркского и китайского народа о бинарном делении пространства, когда в один из периодов сакральное пространство становится активным лишь для определённых лиц. Несмотря на то, что для остальных участников оно профанное, особый промежуточный статус иницируемых вовлекает все общество в данный процесс. «Чуждость» преодолевается посредством инициаций, и гармония в обществе стабилизируется.

Результаты исследования

1. Пространство в культуре двух народов может отражать сферу деятельности «своего» и «чужого»
2. Переходной период в родильной обрядности двух народов характеризует роженицу и младенца как «чужого»

3. Этапы послеродового очищения социализирует женщину и младенца и причисляет их к «своим»

4. Представления связанные со «своим» и «чужим» в культуре тюрков (казахов) и китайцев имеет больше общего, нежели отличного

Заключение

Необходимость изучения традиций и их современное толкование и оригинальный смысл возникает в силу того, что многие народы пытаются противопоставить достижения своей культуры соседним народам, тем самым выделяя свой высокий уровень развития. На самом деле традиции народов мира формировались в архаичный период, когда древние люди имели общие представления о структуре мира, данные представления нашли своё отражение в обычаях и ритуалах. И несмотря на то, что они прошли определённые изменения все же посредством семантического анализа можно выявить первоначальное знаковое содержание, которое демонстрирует больше общего нежели частного, а современное толкование демонстрирует практичность обрядов и рациональный подход народа к его толкованию. Тем самым выделяет не архаичность представлений основанных на мифопоэтическом мировоззрении, а их функциональность основанную на биологических потребностях. Семиотическое пространство предстает перед нами как многослойное пересечение различных текстов, вместе складывающихся в определённый пласт, со сложными внутренними соотношениями, разной степенью переводимости и пространствами непереводаемости. Под этим пластом расположен пласт «реальности» — той реальности, которая организована разнообразными языками и находится с ними в иерархической соотнесенности. Оба эти пласта вместе образуют семиотику культуры. За пределами семиотики культуры лежит реальность, находящаяся вне пределов языка [17, 30]. Таким образом дешифровка оригинального культурного кода дает возможность изучить все культурные пласты и правильно трактовать ритуалы и традиции, сравнительные работы по этнографии и семиотике дают чёткое представление о культурной схожести народов на уровне символов, и лишь выделяет разные коды, которые помогли сформировать уникальный образ той или иной культуры.

Литература:

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
2. Сайкенева Д. К. «Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрков: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. Том 143 № 2 (2023), с. 74–85
3. Галиев А. А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы, 1997. – 166 с.
4. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.
5. Ерназаров Ж. Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. – Алматы, 2003. – 200 с.
6. Наурзбаева А. Б., Шайгозова Ж. Н., Сайкенева Д. К., Ускенбай К. З. Языки казахской культуры. – Алматы: КазНИИК, 2023. – 416с.
7. 趙毅衡. 符號學. 新銳文創, 2012. 418 頁.
8. 李幼蒸. 理論符號學導論. 中國社會科學出版社, 1993. 874 頁.
9. 连甫. 谈文化代码 // 外语语言教学研究– 黑龙江省外国語學會第十一次學術年會論文集. 1997. 頁. 24–34.

10. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. С франц. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.
11. Байбурун А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 253 с.
12. Поярков Ф. В. Из области киргизских верований // ЭО, кн. IX, 1891, № 4.
13. 陈自明. 妇人大全良方. , 北京: 人民卫生出版社, 1992年, - 660页.
14. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.
15. 万建中. 中国民俗通志·生养志, 济南: 山东教育出版社, 2005年, - 413页
16. 林永匡、袁立泽. 中国风俗通史·清代卷. 上海: 上海文艺出版社, 2001年, - 180页
17. Лотман Ю. М. Семиосфера. – С.– Петербург: «Искусство – СПб», 2010. – 704 с.

References:

1. Lotman Ju.M. Vnutri mysljashhih mirov. Chelovek — tekst — semiosfera — istorija [Inside of thinking worlds. Human- semiosphere - history]. – М.: «Jazyki ruskoj kul'tury», 1996. – 464 s. [in Russian]
2. Saikeneva D. K. «Svoj i chuzhoj» v mifopojeticheskom mire tjurkov: inakovost' kak priznak prinadlezhnosti k nizhnemu miru [«Us and them» in mythopoetic world of Turks: otherness as a sign of belonging to the other world]// Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija: Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie. Tom 143 № 2 (2023), s. 74–85 [in Russian]
3. Galiev A. A. Tradicinnoe mirovozzrenie kazahov [Traditional worldview of Kazakhs]. – Almaty, 1997. – 166 s. [in Russian]
4. Shahanova N. Mir tradicionnoj kul'tury kazahov (jetnograficheskie ocherki) [The world of traditional culture of Kazakhs (ethographical essays)]. – Almaty: Kazakstan, 1998. – 184 s. [in Russian]
5. Ernazarov Zh. T. Semejnaja obrjadnost' kazahov: simbol i ritual [Family rituals of Kazakhs: symbol and ritual]. – Almaty, 2003. – 200 s. [in Russian]
6. Naurzbaeva A. B., Shaygozova Zh. N., Saikeneva D. K., Uskenbay K. Z. Jazyki kazahskoj kul'tury [The languages of Kazakh culture]. – Almaty: KazNIK, 2023. – 416s. [in Russian]
7. Zhao Yiheng. Fu hao xue [Semiotics] Xin Rui wen chuang, 2012. - 418 ye. [in Chinese]
8. Li Youzheng. Lilun fu hao xue daolun [Introduction into semiotics]. Zhong Guo Shehui kexue chuban she, 1993. - 874 ye. [in Chinese]
9. Lian Fu. Tan wen hua daima [Discussion about cultural code] // wai yu yan jiaoxue yan jiu – hei lun jiang shen wai guo yu xue hui di shi yi ci xue shu nian hui lun wen ji, 1997, ye 24–34. [in Chinese]
10. Gennep A., Van. Obrjady perehoda. Sistematischeskoe izuchenie obrjadov [Rituals of transition. Systematical research of rituals] / Per. S franc. – М.: Izdatel'skaja firma «Vostochnaja literatura» RAN, 1999. – 198 s. [in Russian]
11. Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavjanskix obrjadov [Ritual in traditional culture. Structural-semiotical analysis of eastslavic rituals]. – SPb.: Nauka, 1993. – 253 s. [in Russian]
12. Pojarkov F. V. Iz oblasti kirgizskih verovanij [From the field of Kirgiz belief] // JeO, kn. IX, 1891, № 4. [in Russian]
13. Chen Ziming. Fu ren da quan liang fang [Complete Effective Prescriptions for Diseases of Women], Beijing: Ren min wei sheng chuban shehui, 1992 nian, - 660 ye. [in Chinese]
14. Toleubaev A.T. Relikty doislamskix verovanij v semejnoj obrjadnosti kazahov (XIX - nachalo XX v.) [Relicts of preislamic Kazakh belief of family rituals (XIX - beginning of XX crntury.)]. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 214 s. [in Russian]

15. Wan Jianzhong. Zhon Guo minsu tongzhi*shengyang zhi, Qinan: Shandong jiaoyu chuban she, 2005 nian, - 413ye [in Chinese]

16. Lin Yongkuang, Yuan Lize. ZhongGuo fengsu tongshi*Qingdai zhuang [Chinese customs's general history. Qing dynasty]. Shanghai: Shanghai wenyi chubanshe, 2001 nian, - 180 ye.[in Chinese]

17. Lotman Ju. M. Semiosfera [Semiosphere]. - - S.- Peterburg: «Iskusstvo – SPB», 2010. – 704 s. [in Russian]

¹Сайкенева Д.К. ²Пелевина К.В.

^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹saiken.eva.d@gmail.com, ²pelevina_karina@bk.ru

ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ АНА БОЛУ КЕЗЕҢДЕГІ ЕРЕЖЕЛЕР МЕН ТЫЙЫМДАРДЫ МЫСАЛҒА АЛА ОТЫРЫП, «ӨЗІНДІК» ЖӘНЕ «БӨТЕН» КЕҢІСТІКТІҢ ӘРТҮРЛІ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Мәдениетте тұтас әлем туралы көріністің қалыптасуындағы маңызды элементтердің бірі болатын әмбебап құбылыс – «өзімдікі-бөтен» деген оппозиция бар. Мұндай оппозиция мәдениеттің әртүрлі қабаттарында да білінеді. Дегенмен, өз негізінде әлемнің қосарлығы, жақсылық пен жамандықтың күресін көрсетеді. Даму процесінде бір-біріне «бөтен» болатын әртүрлі мәдениеттер мен халықтардың қарсысалыстырымнан білінетін – бинарлық көрініс табады. Жоралар, салттар мен дәстүрлі этикетті семиотикалық талдау мәдениеттерді қарсы қоймай, оларды талдауға мүмкіндік береді, ол өзге халық емес, төменгі кеңістік пен оның тұрғындары «бөтен» болатын әлемнің вертикаль құрылымы шеңберінде, халықтардың «өз» және «бөтен» деп қабылдауы біріктіретін ортақ дүниелерді айқындайды. Зерттеудің мақсаты түркі және қытай мәдениеттеріндегі босану кезеңіндегі рецепттер мен тыйымдар мысалында «өз» және «бөтен» кеңістікті қабылдаудың әртүрлі аспектілерін. Бұл жұмыстың міндеттері түркі және Қытай мәдениеттеріндегі босану кезеңіне байланысты нұсқаулар мен тыйымдарды талдау. Осы мәдениеттерде босанғаннан кейінгі кезеңде әйелдің айналасындағы кеңістікті ұйымдастыру тәсілдеріндегі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтаңыз. Зерттеу барысында мәтіндер мен дереккөздерді талдауды, түркі және Қытай мәдениеттерінің өкілдерімен сұхбаттарды, әлеуметтік-мәдени аспектілерді салыстырмалы талдауды қоса алғанда, әдістер кешені пайдаланылатын болады. Зерттеу түркі және Қытай мәдениеттеріндегі босану кезеңіндегі кеңістікті қабылдаудың ерекшеліктерін анықтауға, «өз» және "бөтен" кеңістіктің негізгі аспектілерін бөліп көрсетуге және олардың осы кезеңдегі әйелге әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Нәтижелер босану кезеңінде кеңістікті қалыптастырудағы мәдени нормалар мен дәстүрлердің рөлін жақсырақ түсінуге, сондай-ақ әртүрлі мәдени контекстерде босанғаннан кейінгі әйелдерді қолдау бағдарламаларын әзірлеу кезінде ескерілуі мүмкін ықтимал аспектілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «өзіндік», «бөтен», туу рәсімдері, шекара, кеңістік, ырым-тыйымдар.

¹Saikeneva D.K. ²Pelevina K.V.

^{1,2}Ablai Khan University of International Relations and World Languages,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹saiken.eva.d@gmail.com, ²pelevina_karina@bk.ru

DIFFERENT ASPECTS OF 'SELF' AND 'OTHER' SPACE, USING THE RULES AND PROHIBITIONS OF MATERNITY IN TURKISH AND CHINESE CULTURES

Abstract. There is a universal phenomenon in culture - the opposition of "own and "foreign", which has become one of the important elements in the formation of ideas about the world as a whole. This opposition can be traced to different layers of culture. But at its core, it reflects the idea of the duality of the world, the struggle between good and evil. In the process of development, binary is reflected in the juxtaposition of different cultures and peoples who become "strangers" to each other.

The semiotic analysis of rituals, rituals and traditional etiquette makes it possible to analyze culture not by contrasting it, but by identifying common points that unite peoples in their perception of "their own" and "alien" within the vertical structure of the world, where the "alien" is the lower space and its inhabitants, and not a foreign people. The purpose of the study is to study various aspects of the perception of "one's own" and "someone else's" space using the example of prescriptions and prohibitions during the maternity period in Turkic and Chinese cultures. The objectives of this work are to analyze the prescriptions and prohibitions related to the maternity period in the Turkic and Chinese cultures. To identify differences and similarities in approaches to the organization of space around a woman in the period after childbirth in these cultures. The research will use a set of methods, including analysis of texts and sources, interviews with representatives of Turkic and Chinese cultures, and comparative analysis of socio-cultural aspects. The study will reveal the specifics of the perception of space during the maternity period in the Turkic and Chinese cultures, highlight the key aspects of "one's own" and "someone else's" space and assess their impact on a woman in this period. The results obtained will allow for a better understanding of the role of cultural norms and traditions in shaping the space during childbirth, as well as identify potential aspects that can be taken into account when developing programs to support women in the postpartum period in various cultural contexts.

Key words: "Own", "alien", birthing rites, border, space, superstitions and taboo.

Автор туралы мәлімет:

Сайкенева Динара Кайратовна, PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Сайкенева Динара Кайратовна, PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Saikeneva Dinara Kairatovna, PhD, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Пелевина Карина Вячеславовна, бакалавриат студенті, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Пелевина Карина Вячеславовна, студент бакалавриата, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Pelevina Karina Vyacheslavovna, bachelor student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 11.25.19

<https://doi.org/10.63051/kos.2023.2.30>

¹Дүйсен Г.М. ²Айтжанова Д.А.

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹galyimzhan@inbox.ru, ²diait@inbox.ru

СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В МЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению вопроса расширения граней взаимовыгодного сотрудничества и взаимодействия Казахстана и стран азиатского континента. Методология написания работы основывается на использовании метода SWOT анализа с рассмотрением следующих факторов: экономических, социальных, культурно - гуманитарных, экологических и других. Основные задачи исследования заключаются в изучении потенциала стран - партнеров, возможностей и тенденций сотрудничества с Казахстаном, а также в качестве новизны исследования включают в себя разработку рекомендаций по оптимизации международной повестки на основе проведенного анализа. Результаты исследования заключаются в формировании представления о современном положении стран - партнеров, а также о приоритетных направлениях развития для Казахстана в настоящий период и на среднесрочную перспективу. Авторы пришли к выводу, что особо важно развитие экономического сотрудничества со странами Востока: арабского мира (Ближнего Востока), тюркского мира, Средней и Южной Азии, Восточной и Юго-Восточной Азии. В условиях новой политической реальности правомерно использование основных факторов для создания универсальной казахско-азиатской платформы, объединяющей потенциал и ресурсы нашей страны и стран Востока и предоставляющей широкий спектр возможностей и углубления граней для практического взаимодействия и эффективного сотрудничества рассматриваемых стран.

Ключевые слова: Казахстан, страны Востока, внешняя политика, международное сотрудничество.

Введение

Современная динамика развития центрально-азиатских стран осложняется широким спектром угроз и вызовов реального времени. Смещение центров мирового развития в сторону азиатского континента в целом и региона Центральной Азии (ЦА) в частности обусловлено следующими факторами: стабильным и устойчивым развитием региона, тесными экономическими связями с Китаем и Россией, транзитом товаров через данный регион, экспортом энергоресурсов из стран ЦА и др. В свете указанных факторов перед государствами региона стоит необходимость решения внутренних и внутрирегиональных проблем, укрепления своей роли и места в геополитической системе мира, обеспечения коллективной безопасности. В связи с этим в работе рассматриваются перспективы и возможности стратегического партнерства и взаимовыгодного взаимодействия стран ЦА в глобальном контексте.

Материалы и методы исследования

В работе использованы следующие методы анализа и оценки: исторический, компаративный, эмпирический, сравнительно-сопоставительный, экономико-математический, матричный.

Разработанная SWOT-матрица представляет сильные и слабые стороны, возможности и угрозы для сотрудничества и обеспечения безопасности рассматриваемых стран ЦА. В

спектр основных факторов включены следующие факторы: экономические (вхождение стран в глобальную систему мирохозяйства, обеспечение конкурентоспособности нацэкономик), социальные (повышение уровня жизни населения стран через развитие систем здравоохранения, включая борьбу с пандемиями и разработку превентивных мер с биоугрозами, борьба с бедностью, военно-политические (обеспечение обороноспособности стран, участие в интеграционных объединениях, обеспечение национальной и региональной безопасности и стабильности), культурно-гуманитарные (развитие научно-образовательных, историко-культурных связей и сотрудничество во всех сферах искусства и т.д.), экологические (решение экологических проблем, озеленение и декарбонизация нацэкономик, обеспечение качества жизни) и др. [1].

Обсуждение

Степень изученности темы «Страны Центральной Азии в меняющемся мире: перспективы и возможности стратегического партнерства» нами оценивается как средняя. Указанная область исследования вызывает все больший интерес у специалистов, экспертов и аналитиков, что обуславливает необходимость проведения глубинных исследований и поиска решений особенно в современных условиях динамично меняющегося мира в комплексном и многостороннем формате. Несмотря на значительный объем литературных источников и экспертно-аналитических исследований, определенные аспекты поставленной нами проблемы недостаточно освещены и изучены, в частности, это касается стратегического партнерства и взаимовыгодного сотрудничества стран региона, учета геополитических факторов внешнего влияния и др.

Анализ

Анализ социально-экономической характеристики развития рассматриваемого сообщества стран, оценка потенциала их национальных экономик, возможностей и тенденций взаимовыгодного сотрудничества и партнерского взаимодействия стран на кратко- и среднесрочную перспективы представлены следующими факторами:

А. Казахстан

РК расположен в центре Евразийского континента. Занимая 2 млн. 724,9 тыс. км², страна находится на 9-м месте по площади территории среди государств мира. На севере и западе республика имеет общие границы с Россией – 7 591 км (самая длинная непрерывная сухопутная граница в мире), на востоке с Китаем – 1 783 км, на юге с Кыргызстаном – 1 242 км, с Узбекистаном – 2351 км и с Туркменистаном – 426 км. Общая протяженность сухопутных границ – 13 200 км. Кроме того, республика омывается внутриконтинентальными морями – Каспийским и Аральским. Казахстан – самая крупная страна в мире, которая не имеет прямого выхода в Мировой океан и зависит от РФ в экспорте нефти в Европу. Также экспортирует нефть напрямую в КНР. В 2010 г. РК+РФ+Беларусь создали Таможенный союз (ТС), который превратился в Единое экономическое пространство в 2012 г. и ЕАЭС в январе 2015 г. и связывает крупные и быстрорастущие рынки КНР и Южной Азии с рынками РФ и Зап. Европы автомобильным, железнодорожным транспортом и портом на Каспийском море. Экспорт из РК в страны союза (в состав ЕАЭС входят РК, РФ, Беларусь, Армения и Кыргызстан) за 5 месяцев 2022 г. снизился на 0,9% и составил \$2,9 млрд., а импорт в РК из стран ЕАЭС за январь-май 2022 г. вырос на 7,3% и составил \$7 млрд. Быстрый рост, структурные реформы, углеводородные ресурсы, высокий внутренний спрос и ПИИ, помогли сократить бедность и поднять доходы населения выше среднего.

Выводы. Экономика РК - крупнейшая в странах ЦА в основном из-за огромных природных ресурсов. Приоритетные вопросы развития нацэкономики: диверсификация, получение членства в глобальных и региональных экономических институтах, повышение

экономической конкурентоспособности РК, укрепление отношений с соседними государствами и иностранными державами. По прогнозам, 2-е полугодие 2022 г. является стабильным для РК. Рост ВВП также остается стабильным. Однако эксперты считают, что ВВП РК в 2023 г. будет на уровне 4,1%. Прогноз темпов прироста реального ВВП по модели совокупного предложения совпал на 2022 г. с базовым прогнозом модели совокупного спроса. На 2023-й прогнозирует расширение экономической активности и достижение роста реального ВВП по модели совокупного спроса на уровне 4,1%, по модели совокупного предложения – 3,9%.

Б. Страны Востока

Страны исламского мира. Страны Востока - важное направление внешнеэкономической и -политической деятельности РК. Среди них для РК особое место занимают страны исламского мира, т.к. в РК более 70,2% населения - мусульмане; РК - член ОИС, объединяющей 57 стран (население > 1,5 млрд. чел.). Восточный трек внешней политики РК объединяет страны исламского мира, включая арабский мир, Организации тюркоязычных государств, Юж. Азии, Юго-Восточной Азии, Средней Азии (Иран), Восточной Азии (КНР, Япония, Южная Корея).

Страны арабского мира. Арабские страны (А.с.) поддерживают независимость РК, его внутри- и внешнеполитические намерения вследствие духовного родства и взаимотяготения стран и народов, географического расположения, возможностей транспортного потенциала, перспектив рынков сбыта казахстанских товаров [2]. Как известно, в целом население А.с. – 430 млн. чел.; > 20 стран-членов ОИС входит в ЛАГ, богатые (политически стабильные страны): Катар, ОАЭ, Кувейт, Саудовская Аравия, Оман, Бахрейн и бедные А.с. (вследствие политической нестабильности, внутриэлитных конфликтов и др.): Сомали, Мавритания, Йемен, Судан, Джибути. С государствами Северной Африки имеется определенный потенциал взаимовыгодного сотрудничества РК. Налажены контакты РК со странами Персидского Залива: Катар, ОАЭ, Кувейт, Саудовская Аравия, Оман, Бахрейн.

Выводы: Отношения для развития имеют долгосрочные перспективные тенденции, связанные с привлечением инвестиций ОАЭ в нефтегазовый, строительный, туризм, агропромышленный комплексы и др.

Турция, Азербайджан, Узбекистан, Кыргызстан (Организация тюркоязычных государств)

Общность РК с Турцией, Азербайджаном, Узбекистаном, Кыргызстаном (единый историко- и этнокультурный регион); ислам - историческое наследие тюркских народов; развитие многосторонних отношений РК с тюркоязычными странами ЦА: Кыргызстаном, Туркменистаном и Узбекистаном основано на противодействии внутренним и внешним рискам, активизации политического, экономического и культурно-гуманитарного взаимовыгодного сотрудничества.

Турецкая Республика признает приоритетное партнерство РК как лидера в ЦА; заключено Соглашение о стратегическом партнерстве. Конструктивный диалог осуществляется в рамках ООН, ОЭС, ОИС, ОБСЕ, СВМДА, Совета сотрудничества тюркоязычных государств (Тюркский Совет) и т.д. В стране отмечается рост занятости и реальных доходов населения, резкое сокращение бедности к середине 2010-х гг. Турция открыта международным финансовым потокам, внешней торговле.

Население – 83 млн. чел., 19-е место в мире [4].

Вывод. Движущей силой рыночной экономики Турции в основном является ее промышленность и, все чаще, сектор услуг, хотя на ее традиционный сельскохозяйственный сектор по-прежнему приходится около 25% рабочих мест. Автомобильная, нефтехимическая и электронная промышленность приобрели большее значение и превзошли традиционные

отрасли текстиля и одежды в структуре экспорта Турции. Однако недавний период политической стабильности и экономического динамизма уступил место внутренней неопределенности и опасениям в отношении безопасности, которые вызывают волатильность финансового рынка и сказываются на экономических перспективах Турции.

Азербайджан

Азербайджан имеет экономический потенциал в транспортно-логистической, энергетической, туристической сферах. К проблемам страны относятся сохранение территориальной целостности, поиск новых точек роста.

Население - около 10,3 млн. чел., 90-е место в мире [5].

Выводы. Страна имеет проблемы структуризации экономики вследствие сырьевой ориентации и будет продолжать реформы в ключевых направлениях развития. Позитивные перспективы нацэкономики подтверждают оценки экспертов корпоративного сектора.

Узбекистан

Страна играет важную роль в интеграционных процессах в ЦА, имела рост экономики за 2020 г. Основная проблема - высокий уровень бедности (7,4-9%).

Население - 31 млн. чел. (47-е место в мире, наиболее населенная страна в ЦА).

Выводы: Узбекистан является для РК основным и важным партнером и соседом при решении приоритетных задач сотрудничества и обеспечения безопасности в регионе. Взаимодействие и сотрудничество между двумя странами в сферах торговли, легкой промышленности, сельского хозяйства, использования водных ресурсов, транспорта и логистики и т. д.

Кыргызстан

Население - около 6,1 млн. чел., 112-е место в мире.

Вывод: Кыргызстан является для РК братской республикой, с которой имеются прочные политические, экономические и историко-культурные отношения и имеют широкие перспективы для дальнейшего сотрудничества и многостороннего взаимодействия.

Южная Азия

Со странами Южной Азии у РК исторические и духовные связи и партнерские отношения в различных сферах, координация деятельности в рамках ООН, ОИС, ОЭС, ШОС, СВМДА, решение политико-стратегических, экономических задач: борьба с терроризмом, решение проблем ИРА. С Афганистаном и Пакистаном у РК налажены политические и торгово-экономические связи.

Афганистан

Недавние политические события подтолкнули Афганистан к экономическому кризису. В августе движение "Талибан" пришло к власти в Афганистане, что сразу отразилось на экономике страны, столкнувшейся с серьезными проблемами в области развития. *Прогноз экспертов:* быстрое сокращение международной грантовой поддержки, потеря доступа к оффшорным активам и нарушение финансовых связей приведут к серьезному сокращению экономики, росту бедности и макроэкономической нестабильности.

Население – 38,3 млн. чел. (2022) [6], 37-е место в мире.

Современная ситуация. Отмечаются перспективы экономического сотрудничества РК с США в ИРА, а именно: поддержка частных и государственных инвестиций РК в традиционные объекты промышленности ИРА; использование транспортной инфраструктуры страны в рамках программ США по восстановлению экономики ИРА; участие РК в ресурсных проектах на территории страны (строительство трубопроводов для экспорта нефтегазовых ресурсов на мировые рынки).

Необходимо привлечение государств региона к борьбе против исламского экстремизма и международного терроризма, в т. ч. путем совместных действий с целью восстановления ИРА. Сегодня ситуация складывается так, что вместе с объявлением об окончании войны и

взятия под контроль всей территории страны талибы 15 августа 2021 г. заявили [7]: амнистию бывшим афганским военнослужащим, госслужащим правительств президентов Х. Карзая и А. Гани и также контрактникам и переводчикам, работавшим на международный альянс; уважение прав женщин, но в рамках норм исламского права; независимость частных СМИ, подчеркнув важность защиты национальных интересов и уважения культурных традиций; не предоставлять территорию страны для совершения террористических актов против других стран; Афганистан станет страной, свободной от наркотиков.

19 августа 2021 г. лидеры Талибан официально озвучили форму государственного устройства страны - Исламский эмират Афганистан, причем при формировании социально-политического устройства власти будут руководствоваться канонами шариата. Отказ от парламентской, демократической системы правления они объяснили отсутствием в стране «необходимой базы» [8]. Также талибы заявили, что страна, вероятно, будет управляться правящим советом в составе нескольких членов и дали понять, что не будут демонтировать «рудиментарный скелет государства, который построили американцы».

Согласно заявлениям талибов, сегодня начинается работа по управлению страной. Афганистан в августе 2021 г. обладает валютными резервами на сумму 9 млрд. долл. (но все они находятся за пределами страны); в стране действуют предприятия госсектора, функционирует центральный банк, обеспечивающий финансовую систему для контроля за денежной массой и обменным курсом и обработки трансграничных платежей; все крупные провинциальные города соединены 2000 км дорог; работают 4 линии электропередач, которые обеспечивают электроэнергией большинство населенных пунктов страны (Афганистан покупает эл.энергию у Ирана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана); в школах и университетах обучаются несколько миллионов учащихся и студентов.

Одним из приоритетов Исламского эмирата на сегодня является легитимация. Если талибы не смогут разблокировать валютные резервы и/или возобновить донорское финансирование, а также приток инвестиций (например, Китаем), то они вернуться к прежней модели налогообложения контрабандистов для получения доходов. В случае провала этой акции правление талибов может ввергнуть страну в затяжной военный конфликт. Но торгово-экономическая и ресурсная зависимость Исламского эмирата Афганистан от иностранных государств *заставит* лидеров Талибан пойти на значительные уступки, ответить на жесткие требования в вопросе соблюдения прав человека, борьбы с запрещенными террористическими организациями и даже присутствия ограниченных иностранных военных контингентов.

Пакистан

Население – 242,9 млн. чел., 5-е место в мире [9]. *Экспорт* продукции составил в 2020 г. - 27,3 млрд. долл., основные получатели которого: ОАЭ - 45%, Пакистан - 24%, Индия - 22%, Китай - 1% (2019). *Экспортная номенклатура*: золото, виноград, опиум, фрукты и орехи, смолы насекомых, хлопок, ковры ручной работы, тальковый камень, металлолом (2019). *Импорт* - 51,07 млрд. долл., источники которых: Китай - 28%, ОАЭ - 11%, США - 5% (2019). *Номенклатура импорта*: очищенная нефть, сырая нефть, природный газ, пальмовое масло, железный лом (2019).

Индия

Член ШОС. Подписано соглашение о стратегическом партнерстве. Индия - не входит в ОИС, но численность мусульман в стране > 200 млн. чел. Экономика Индии после того, как в течение многих лет росла очень высокими темпами, начала замедляться еще до начала пандемии COVID-19. За 2017-2020 гг. рост замедлился с 8,3% до 4,0%. В 2021 г. экономика сократилась на 7,3%. Следствие быстрой и широкомасштабной реакции правительства на пандемию: сдерживание чрезвычайной ситуации в области здравоохранения, комплексный пакет мер политики по смягчению воздействия на беднейшие домохозяйства (через

различные меры социальной защиты), а также малые и средние предприятия (посредством повышения ликвидности и финансовой поддержки). По данным CIA World Factbook и ВБ, в Индии проживают 1,389 млрд. чел., 2-е место в мире. *Вывод.* Для РК важно расширять торгово-экономические связи со странами Южной Азии. Это особенно важно в сферах сельского хозяйства, электроники, цифровизации экономики, производства фармацевтической продукции, продуктов питания, легкой промышленности и др.

Юго-Восточная Азия

Индонезия (крупнейшая экономика ЮВА) - разнообразная нация архипелага состоит из более чем 300 этнических групп - продемонстрировала значительный экономический рост после преодоления азиатского финансового кризиса конца 1990-х гг. Индонезия – 4-я по численности населения страна в мире, 10-я по величине экономика мира по ППС и член Большой двадцатки. Страна добилась огромных успехов в сокращении бедности, сократив уровень бедности более чем наполовину с 1999 г. до чуть менее 10% в 2020 г. Экономическое планирование Индонезии основывается на 20-летнем плане развития с 2005-2025 гг., разделенный на 5-летние среднесрочные планы развития RPJMN (*Rencana Pembangunan Jangka Menengah Nasional*), имеющие различные приоритеты развития. Текущий среднесрочный план развития является последней фазой долгосрочного плана, направленного на дальнейшее укрепление экономики Индонезии за счет улучшения человеческого капитала и конкурентоспособности страны на мировом рынке.

Население – 277,3 млн. чел. (2022), 4-е место в мире.

Номенклатура экспорта: Масло пальмовое и его фракции, нерафинированные или рафинированные, но без изменения химического состава, уголь каменный; брикеты, окатыши и аналогичные виды твердого топлива, полученные из каменного угля, газы нефтяные и углеводороды газообразные и пр. *Номенклатура импорта:* Топливо минеральное, нефть и продукты ее перегонки; битуминозные вещества; воски минеральные, Средства наземного транспорта, кроме железнодорожного/трамвайного подвижного состава, и их части и принадлежности.

Малайзия. С момента обретения независимости в 1957 г. успешно диверсифицировала от сельскохозяйственной и сырьевой экономики до экономики, в которой располагаются устойчивые производственные и обслуживающие секторы, что позволило стране стать ведущим экспортером электроприборов, частей и компонентов. Малайзия - одна из самых открытых экономик в мире с соотношением торговли к ВВП в среднем более 130% с 2010 г. Открытость для торговли и инвестиций сыграла важную роль в создании рабочих мест и росте доходов, при этом около 40% рабочих мест связаны с экспортными видами деятельности.

Население - 33,8 млн. чел. (2022), 43-е место в мире [10].

Вывод. Пока недостаточен уровень сотрудничества с исламскими государствами ЮВА (Индонезия, Малайзия). РК поддерживает с ними политические, экономические и культурно-гуманитарные связи, имеющие перспективы и потенциал стран для обеспечения интеграции РК в регион Юго-Восточной Азии. По мнению аналитиков, для экономики РК важен опыт Малайзии в развитии высокотехнологичного сектора и организации процессов стратегического планирования.

Средняя Азия (Иран)

Иран

Экономика представлена углеводородным, сельскохозяйственным и сервисным секторами, значительным государственным присутствием в сфере производства и финансовых услуг. Иран занимает 2-е место в мире по запасам природного газа и 4-е по доказанным запасам сырой нефти. Несмотря на относительную диверсификацию для страны-экспортера нефти, экономика и государственные доходы зависят от доходов от нефти и

поэтому являются нестабильными. В экономике прогнозируется снижение инфляции, однако в среднесрочной перспективе инфляция, вероятно, останется в среднем выше 20%.

Население - 86,7 млн. чел. (2022), 17-е место в мире.

Вывод. Необходимо расширение сотрудничества РК в иранском направлении. Речь идет об активизации торгово-экономической деятельности Ирана в РК. По утверждению правительства, для нашей страны Иран является безальтернативным партнером, обеспечивая выход к мировым рынкам, поставку металлов и зерновых; активизацию двусторонних политических, торгово-экономических и культурных связей и др.

Восточная Азия (Китай, Япония, Южная Корея)

Регион включает КНР, Япония, Республику Корея, КНДР, Монголию, Тайвань, Гонконг и Макао.

КНР. С КНР у РК налажено взаимовыгодное сотрудничество с учетом преимуществ этой страны: динамичный рост экономики, транспортно-транзитный потенциал, высокие темпы роста, основанные на экспорте и низкооплачиваемой рабочей силе. За последние годы рост экономики КНР замедлился ввиду структурных ограничений, включая снижение роста рабочей силы, уменьшение отдачи от инвестиций и снижение производительности. Задача на перспективу - найти новые движущие силы роста.

По данным CIA World Factbook и ВБ население КНР – 1, 410 млрд. чел. (2022), 1-е место в мире. Структура экономики: сельское хозяйство – 7,9%, промышленность – 40,5%, сектор услуг – 51,6%. *Номенклатура экспорта:* Электрические машины и оборудование, их части; звукозаписывающая и звуковоспроизводящая аппаратура, аппаратура для записи и воспроизведения телевизионного изображения и звука, их части и принадлежности, Мебель; постельные принадлежности, матрацы, основы матрацные, диванные подушки и аналогичные набивные принадлежности мебели; лампы и осветительное оборудование, в другом месте не поименованные или не включенные; световые вывески. *Номенклатура импорта:* Топливо минеральное, нефть и продукты их перегонки; битуминозные вещества; воски минеральные, Жемчуг природный/культивированный, драгоценные или полудрагоценные камни, драгоценные металлы, металлы, плакированные драгоценными металлами, и изделия из них.

Япония – один из крупных инвесторов РК и ключевых стратегических партнеров в Азии. РК привлекают внешнеполитические инициативы Японии по расширению доступа к энергетическим и природным ресурсам ЦА. Для РК интерес представляют следующие сферы сотрудничества: открытие СП, производящих системы связи, оптико-электронные приборы; импорт опыта и технологий по охране окружающей среды и т.д. Однако специалисты выделяют факторы, сужающие межстрановое сотрудничество: географическая удаленность стран, транзитный фактор, узкий рынок сбыта, специфические условия развития экономики РК, включая уровни инноватики, менеджмента, государственного управления и др.

В Японии - 124,2 млн. чел. (2022), 11-е место в мире. Жителей моложе 25 лет - 39% населения страны.

Японская экономика состоит на 1,1% из сельского хозяйства, 30,1% – промышленности, 68,7% – сектора услуг. Распределение трудовых ресурсов в: сельском хозяйстве – 2,9%, промышленности – 26,2%, сфере услуг – 70,9%.

Экспорт - в 2021 г. 757 млрд. долл. *Номенклатура экспорта:* Реакторы ядерные, котлы, оборудование и механические устройства; их части, средства наземного транспорта, кроме железнодорожного или трамвайного подвижного состава, и их части и принадлежности. *Номенклатура импорта:* Нефть сырая и нефтепродукты сырые, полученные из битуминозных минералов, газы нефтяные и углеводороды газообразные прочие, уголь каменный; брикеты, окатыши и аналогичные виды твердого топлива, полученные из каменного угля.

Южная Корея (основной игрок в Вост. Азии, имеет региональные и глобальные интересы в Азии). Правительством РК отмечено единство позиций с этой страной по международным проблемам (безопасность, нераспространение ядерного оружия и ОМП и ОМУ, преодоление кризисных явлений, реализации интеграционных проектов; различные диалоговые форматы, развитие дипломатических отношений в политике и экономике, расширение стратегического партнерства и двусторонних отношений в экономике, энергетике, промышленности, культуре и др. Страна достигла быстрого экономического роста вкуче со значительным сокращением бедности. Согласно данным ВБ, высокие темпы реального ВВП поддержаны ежегодным ростом экспорта порядка 9,27%.

Население страны – 51,8 млн. чел. (2022), 28-е место в мире.

Структура экономики: сельское хозяйство – 2,2%, промышленность – 39,3%, сектор услуг – 58,3%. Распределение трудовых ресурсов в: сельском хозяйстве – 4,8%, промышленности – 24,6%, сфере услуг – 70,6%.

Вывод. У РК с КНР, Японией и Республикой Кореей общая идентичность. Регион Восточной Азии располагает мощным финансовым, технологическим и производственным потенциалом, опытом и навыками в области организации, маркетинга и сферы услуг, масштабной сети коммуникаций, значительными земельными, природными и трудовыми ресурсами, что представляет мощный потенциал и основу для эффективного взаимодействия и сотрудничества. По оценкам экспертов прогнозируется длительное, стабильное и взаимовыгодное партнерство РК со странами Восточной Азии в целом, а также политическое, торгово-экономическое, инвестиционно-технологическое и культурное сотрудничество РК с Японией и Южной Кореей, в частности.

Результаты исследования

Исходя из анализа азиатского трека внешнеполитическая программа и Концепция внешней политики страны до 2030 г. обуславливают необходимость оптимизации международной повестки в части совершенствования стратегического партнерства со странами мирового сообщества. В настоящий период и на среднесрочную перспективу для нашей страны приоритетно развитие экономического сотрудничества со странами Востока: арабского мира (Ближнего Востока), тюркского мира, Средней и Южной Азии, Восточной и Юго-Восточной Азии, а именно:

- со странами Ближнего Востока - сотрудничество основано на духовном родстве народов, относительно близком географическом расположении, транспортный потенциал, рынки сбыта товаров РК;

- страны Персидского залива: соглашения в сфере энергетике, горного дела, строительства и архитектуры, сельского хозяйства, торговли; совместные проекты в топливно-энергетической, агропромышленной, финансовой и транспортной отраслях и др.;

- общность со странами Организации тюркских государств (единый историко- и этнокультурный регион), развитие многоплановых отношений с тюркоязычными странами ЦА; политическое, экономическое и культурно-гуманитарное взаимовыгодное сотрудничество;

- со странами Южной Азии - политические и торгово-экономические связи, налаживание мирной жизни, реформирование экономики, содействие мировому сообществу по национальному примирению и политическому урегулированию и ликвидации угроз региональной и глобальной безопасности; расширение торгово-экономических связей с Индией;

- со странами Юго-Восточной Азии - экономические и культурно-гуманитарные связи, мобилизация экономических и технологических возможностей АТР, развитие высокотехнологического сектора и стратегического планирования;

- Средняя Азия (Иран) - кратчайший выход к мировым рынкам; поставка металлов и зерновых; активизация двусторонних политических, торгово-экономических и культурных связей, Дорожная карта по развитию торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества и др.;

- КНР - длительное стабильное и взаимовыгодное партнерство РК, политического, торгово-экономического, инвестиционно-технологического и культурного сотрудничества,

- Япония и Юж. Корея – многостороннее сотрудничество на базе региональной и многосторонней дипломатии.

В настоящий период и на среднесрочную перспективу для нашей страны приоритетно развитие экономического сотрудничества со странами Востока: арабского мира (Ближнего Востока), тюркского мира, Средней и Южной Азии, Восточной и Юго-Восточной Азии, а именно:

- со странами Ближнего Востока - сотрудничество основано на духовном родстве народов, относительно близком географическом расположении, транспортный потенциал, рынки сбыта товаров РК;

- страны Персидского залива: соглашения в сфере энергетики, горного дела, строительства и архитектуры, сельского хозяйства, торговли; совместные проекты в топливно-энергетической, агропромышленной, финансовой и транспортной отраслях и др.;

- общность со странами Организации тюркских государств (единый историко- и этнокультурный регион), развитие многоплановых отношений с тюркоязычными странами ЦА; политическое, экономическое и культурно-гуманитарное взаимовыгодное сотрудничество;

- со странами Южной Азии - политические и торгово-экономические связи, налаживание мирной жизни, реформирование экономики, содействие мировому сообществу по национальному примирению и политическому урегулированию и ликвидации угроз региональной и глобальной безопасности; расширение торгово-экономических связей с Индией;

- со странами Юго-Восточной Азии - экономические и культурно-гуманитарные связи, мобилизация экономических и технологических возможностей АТР, развитие высокотехнологического сектора и стратегического планирования;

- Средняя Азия (Иран) - кратчайший выход к мировым рынкам; поставка металлов и зерновых; активизация двусторонних политических, торгово-экономических и культурных связей, Дорожная карта по развитию торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества и др.;

- КНР - длительное стабильное и взаимовыгодное партнерство РК, политического, торгово-экономического, инвестиционно-технологического и культурного сотрудничества,

- Япония и Юж. Корея – многостороннее сотрудничество на базе региональной и многосторонней дипломатии.

Заключение

На фоне растущей турбулентности на международной арене повышается роль и значение азиатского континента при активизации ведущих азиатских стран в мировом сообществе. Современная политика Казахстана способствует укреплению позиций региона Центральной Азии и на международной арене, обусловленных георегиональностью, культурно-духовными и цивилизационными предпосылками, а также реализации тактических реальных целей и задач в части стратегического долгосрочного партнерства и взаимовыгодного сотрудничества со странами ближнего и дальнего окружения. Это имеет особое значение для построения новой архитектуры связей и строительства устойчивого

экономического партнерства в масштабах евразийского континента на фоне современных угроз и катаклизмов.

Исходя из анализа азиатского трека внешнеполитическая программа и Концепция внешней политики страны до 2030 г. обуславливают необходимость оптимизации международной повестки в части совершенствования стратегического партнерства со странами мирового сообщества.

Таким образом, на наш взгляд, в условиях новой политической реальности правомерно использование основных факторов для создания универсальной казахско-азиатской платформы, объединяющей потенциал и ресурсы нашей страны и стран Востока и предоставляющей широкий спектр возможностей и углубления граней для практического взаимодействия и эффективного сотрудничества рассматриваемых стран.

Литература:

1. Дуйсен Г.М (ред), 2022 Новый Казахстан и страны Востока в меняющемся глобальном контексте - Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, 2022. 354 с.

2. Амреев Б. Аравийские монархии и их место во внешнеполитических приоритетах Казахстана – Астана: Елорда, 2004. - 408 с.

3. Explore all countries - United Arab Emirates [Электронный ресурс] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/#economy> (дата обращения: 12.11.2021)

4. Explore all countries - Turkey [Электронный ресурс] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkey-turkiye/#people-and-society> (дата обращения: 23.01.2022)

5. Explore all countries - Azerbaijan [Электронный ресурс] // The World Factbook/ www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan (дата обращения: 17.01.2022)

6. Explore all countries - Afghanistan [Электронный ресурс] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan/#people-and-society> (дата обращения: 16.02.2022)

7. Замараева Н. Исламский эмират Афганистан - курс на легитимацию власти [Электронный ресурс] // РСМД/ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/asian-kaleidoscope/islamskiy-emirat-afganistan-kurs-na-legitimatuyu-vlasti/> (дата обращения: 29.03.2022)

8. там же

9. Explore all countries - Pakistan [Электронный ресурс] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/pakistan/#people-and-society> (дата обращения: 3.04.2022)

10. Explore all countries - Malaysia [Электронный ресурс] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/malaysia/#people-and-society> (дата обращения: 12.04.2022)

References:

1. Dujzen G.M (red), 2022 Novyj Kazahstan i strany Vostoka v menyayushchemsya global'nom kontekste [New Kazakhstan and the countries of the East in a changing global context]. Almaty: Institut vostokovedeniya im. R.B. Sulejmenova KN MNVO RK, 2022. 354 s. [in Russ].

2. Amreev B. Aravijskie monarhii i ih mesto vo vneshnepoliticheskikh prioritetah Kazahstana [Arabian monarchies and their place in the foreign policy priorities of Kazakhstan]. – Astana: Elorda, 2004. - 408 s. [in Russ]

3. Explore all countries - United Arab Emirates [Electronic source] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/#economy> (date of access: 12.11.2021)

4. Explore all countries - Turkey [Electronic source] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkey-turkiye/#people-and-society> (date of access: 23.01.2022)

5. Explore all countries - Azerbaijan [Electronic source] // The World Factbook/ www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan (date of access: 17.01.2022)

6. Explore all countries - Turkey [Electronic source] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan/#people-and-society> (date of access: 16.02.2022)

7. Zamaraeva N. Islamskij emirat Afganistan - kurs na legitimaciyu vlasti [The Islamic Emirate of Afghanistan - a course towards legitimizing power] [Electronic source] // RSMD/ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/asian-kaleidoscope/islamskiy-emirat-afganistan-kurs-na-legitimatsiyu-vlasti/> (date of access: 29.03.2022) [in Russ]

8. tam zhe [there]

9. Explore all countries - Pakistan [Electronic source] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/pakistan/#people-and-society> (date of access: 3.04.2022)

10. Explore all countries - Malaysia [Electronic source] // The World Factbook/ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/malaysia/#people-and-society> (date of access: 12.04.2022)

¹ Дүйсен Ғ.М. ²Айтжанова Д.А.

^{1,2}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ galyimzhan@inbox.ru, ² diait@inbox.ru

ӨЗГЕРМЕЛІ ӘЛЕМДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІКТІҢ БОЛАШАҒЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан мен Азия континентіндегі елдер арасындағы өзара тиімді ынтымақтастық пен өзара іс-қимылдың қырларын кеңейту мәселесін зерттеуге арналған. Жұмысты жазу әдістемесі келесі факторларды ескере отырып SWOT талдау әдісін қолдануға негізделген: экономикалық, әлеуметтік, мәдени-гуманитарлық, экологиялық және т.б. Зерттеудің негізгі міндеттері серіктес елдердің әлеуетін, Қазақстанмен ынтымақтастық мүмкіндіктері мен тенденцияларын зерттеу болып табылады және зерттеудің жаңалығы ретінде талдау негізінде халықаралық күн тәртібін онтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеуді қамтиды. Зерттеу нәтижелері серіктес елдердің ағымдағы жағдайы, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі және орта мерзімді перспективадағы Қазақстан дамуының басым бағыттары туралы түсінік қалыптастырудан тұрады. Авторлар Шығыс елдерімен: Араб әлемімен (Таяу Шығыспен), Түркі әлемімен, Орталық және Оңтүстік Азиямен, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азиямен экономикалық ынтымақтастықты дамыту ерекше маңызды деген қорытындыға келді. Жаңа саяси шындық жағдайында еліміздің және Шығыс елдерінің әлеуеті мен ресурстарын біріктіретін және кең мүмкіндіктер мен дамуды тереңдетуді қамтамасыз ететін әмбебап қазақ-азиялық тұғырнама құру үшін негізгі факторларды пайдалану заңды. қарастырылып отырған елдердің практикалық өзара іс-қимылы мен тиімді ынтымақтастығы үшін қырлары.

Түйін сөздер: Қазақстан, Шығыс елдері, сыртқы саясат, халықаралық ынтымақтастық.

¹ Duisen G.M. ² Aitzhanova D.A.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ galyimzhan@inbox.ru, ² diait@inbox.ru

CENTRAL ASIA COUNTRIES IN A CHANGING WORLD: PROSPECTS AND OPPORTUNITIES FOR STRATEGIC PARTNERSHIP

Abstract. This article is devoted to studying the issue of expanding the facets of mutually beneficial cooperation and interaction between Kazakhstan and the countries of the Asian continent. The methodology for writing the work is based on the use of the SWOT analysis method with consideration of the following factors: economic, social, cultural - humanitarian, environmental and others. The main objectives of the study are to examine the potential of partner countries, opportunities and trends in cooperation with Kazakhstan. The novelty of the study includes the development of recommendations for optimizing the international agenda based on the analysis. The results of the study consist in forming an idea of the current situation of the partner countries, as well as the priority areas of development for Kazakhstan in the present period and in the medium term. The authors came to the conclusion that the development of economic cooperation with the countries of the East is especially important: the Arab world (Middle East), the Turkic world, Central and South Asia, East and Southeast Asia. In the conditions of the new political reality, it is legitimate to use the main factors to create a universal Kazakh-Asian platform that combines the potential and resources of our country and the countries of the East and provides a wide range of opportunities and deepening the facets for practical interaction and effective cooperation of the countries in question.

Key words: Kazakhstan, Eastern countries, foreign policy, international cooperation.

Сведения об авторе:

Дүйсен Галымжан Мустахимулы, доктор экономических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Дүйсен Галымжан Мұстахимулы, экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Duisen Galymzhan Mustakhimuly, Doctor of Economics, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Айтжанова Дина Альбиевна, кандидат экономических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Айтжанова Дина Альбиевна, экономика ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Aitzhanova Dina, PhD in Economics, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan.

Сабыров А.С.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ayan.sabyrov@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ТУРЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ

Аннотация. Изменившаяся геостратегическая реальность ставит перед странами Востока сложные для решения проблемы и новые по своему содержанию вызовы. Турция, проходящая через непростую политическую трансформацию, может оказаться одним из бенефициаров нового мироустройства. Данное исследование направлено на анализ политических трансформаций в Турции и выявление современных геостратегических вызовов, с которыми сталкивается данное государство в современном мире. В работе рассматривается исторический контекст политических изменений в Турции, включая эволюцию политической системы и роль ключевых политических фигур. Для достижения поставленных целей используется метод комплексного анализа, включающий в себя изучение научной литературы, анализ статистических данных, интервью с экспертами и анализ политических событий. Исследование выявляет основные политические трансформации, происходящие в Турции на современном этапе, и обозначает основные геостратегические вызовы, с которыми сталкивается данное государство. Исследование подчеркивает важность постоянного мониторинга политических процессов в Турции и разработки гибких стратегий для реагирования на изменяющиеся геополитические условия.

Ключевые слова: Турция, политические трансформации, геостратегия, геополитика.

Введение

До начала XXI века основное внимание политического руководства Турции было традиционно сосредоточено на внутренней повестке, в первую очередь, на социальной, экономической и инфраструктурной модернизации страны. На протяжении предшествовавших десятилетий Турция успешно реализовывала принцип «мир у себя дома, мир во всем мире», заложенный еще Мустафой Кемалем Ататюрком (МИД Турции, 2022). Это позволило стране построить конкурентоспособную экономику, проводить сбалансированную внешнюю политику с учетом сложного геополитического окружения и, как следствие, заработать авторитет в глазах международного сообщества.

Сегодняшняя Турция признает меняющийся характер мирового устройства и адаптирует свою стратегию к новым условиям. Одним из факторов, подталкивающих к этому, является очевидное формирование более многополярного мира, в котором прежние центры силы будут ослабевать, что неизбежно приведет к появлению новых. В этом смысле, Турция сама планирует стать одним из центров силы в этом новом миропорядке.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования использовались различные методы ситуационного анализа и кейс-анализа в режиме реального времени. Во-первых, хронологическая компаративистика позволила изучить изменения и трансформационные процессы в Турции с политической и геостратегической точек зрения с 2002 года, то есть сопоставляя периоды «до» и «после» прихода к власти Реджепа Тайипа Эрдогана и Партии справедливости и развития (далее – ПСР). Во-вторых, сравнительный анализ происходящих изменений в Турции с

аналогичными явлениями в других странах мира открыл возможность обобщения и категоризации сопоставимых процессов в геополитике, экономике и социально-культурном развитии. В-третьих, позитивный объективизм, в отличие от нормативного подхода, позволил более критически взглянуть на явления в современной турецкой жизни, которые зачастую рассматриваются многими экспертными кругами стереотипически и однобоко. В ходе работы использованы зарубежные, преимущественно англоязычные, источники, отражающие весь диапазон мнений и позиций ключевых исследовательских центров и аналитических структур мира.

Обсуждение

Основной задачей, решаемой в ходе проведения настоящего исследования, являлось выявление ключевых трендов, имеющих в турецкой политике, экономике, социально-культурной жизни, а также вектор их дальнейшего развития и влияния на региональные, субглобальные и глобальные процессы. Степень изученности данной проблематики варьируется с учетом происходящих ситуационных изменений. Каждое новое исследование и проведенный анализ дополняют картину с точки зрения цельности понимания процессов, происходящих в и вокруг современной турецкой действительности.

Результаты исследования

Имея стратегические обязательства перед НАТО, членом которого Турция является с 1952 года, и осознавая блоковые угрозы со стороны Советского Союза, турецкое руководство предпочитало воздерживаться от политики экспансии в регионе и за его пределами. Однако с распадом Советского Союза и реформированием всего евразийского геополитического пространства, Турция начала строить более смелые стратегические планы на основе своих естественных национальных интересов и возможностей.

Представляется, что с учетом имеющихся экономических, гуманитарных, политико-дипломатических (т.н. «мягкая сила») и военных ресурсов, Турция может стать ключевой державой на региональном и даже субглобальном уровнях. Ни одна из соседствующих стран региона не обладает разносторонним потенциалом подобно Турции и, как следствие, не способна конкурировать с ней за локальное первенство. Единственным исключением может стать Иран, обладающий сопоставимым военным потенциалом (Global Fire Power, 2022). Однако по другим параметрам эта страна вероятно уступает Турции, что является результатом ее сорокалетней изоляции от современных международных процессов.

Регион Ближнего Востока и северной Африки уже многие десятилетия особо отличается своей нестабильностью. Это объясняется, прежде всего, тем, что он является местом прямых или прокси столкновений великих держав. Внутривнутриполитическая дестабилизация, внешние вторжения и оккупации, даже дезинтеграция целых государств региона стали уже почти привычным делом. Эти процессы, в свою очередь, приводят к распространению целого ряда нетрадиционных угроз, таких как религиозный экстремизм и терроризм, незаконные местные ополчения, неконтролируемая миграция населения, трафикинг людей, наркотиков, оружия и прочее.

Вследствие вышеперечисленного, одной из главных целей внешней политики Турции до недавнего времени было всестороннее поддержание стабильности в ближнем зарубежье. Данный подход был в свое время предложен министром иностранных дел и, в последующем, премьер-министром Турции Ахметом Давутоглу. Будучи автором доктрины «ноль проблем» с ближайшими соседями, А. Давутоглу отстаивал необходимость политики «ценностей и принципов», что позволило иметь конструктивный диалог со всеми участниками

международных и региональных процессов вне зависимости от политических, исторических, территориальных или иных разногласий (Hounshell, 2010).

Стоит отметить, что А. Давутоглу на протяжении двух лет, с 2014 по 2016 годы, являлся лидером правящей в Турции ПСР. При этом, за последние двадцать лет председательствовать в ПСР доводилось лишь трем политикам, в число которых входят действующий президент Турции Р.Т. Эрдоган и последний премьер-министр страны Й. Бинали. Это свидетельствует о том, что А. Давутоглу вероятно имел решающее влияние на формирование внешней политики Турции вплоть до 2016 года.

В своей книге 2001 года «Стратегическая глубина» А. Давутоглу отмечает, что концептуальная рамка Хантингтона о столкновении цивилизаций в XXI веке и росте противоречий по линии «Запад – Остальной мир» может реализоваться на практике, что поставит перед внешней политикой Турции серьезные вызовы (Davutoğlu, 2001: 3). Дело в том, что согласно концепции Хантингтона, Турция действительно является примером того, как цивилизационные (прежде всего, конфессиональные) факторы играют первостепенную роль в определении дальнейших путей развития тех или иных стран. С этой точки зрения, турецкие устремления войти в Европейский союз могут никогда и не реализоваться, поскольку страна действительно цивилизационно разрывается между Европой и Азией. Более того, Турция не хочет уже быть просто одним из многих игроков в регионе, а стремится занять лидирующую роль в своем окружении.

В этом смысле судьбоносным стал 2016 год, ознаменовавшийся неудавшимся государственным переворотом в Турции, после которого А. Давутоглу постепенно стал отходить от активной работы в рамках ПСР. Кроме того, после референдума 2017 года Турция перестала быть парламентской республикой, трансформировавшись в президентскую или даже, как говорят некоторые эксперты, в суперпрезидентскую (Center for American Progress, 2017). При этом, внешняя политика Турции, основные аспекты которой определяет теперь Президент Эрдоган, стала заметно более напористой.

В течение последних пяти лет Турция активно вовлекалась в вооруженные конфликты в Ираке, Сирии, Ливии и Нагорном Карабахе. Также она теперь располагает значительным военным контингентом в Катаре, на Северном Кипре и Сомали (Valansi, 2021). Такой внешнеполитический курс и активное участие Турции в локальных конфликтах способствовали расхождению отношений со многими игроками в регионе, такими как США, Франция, Израиль, Египет и Россия. Представляется, что турецкая внешняя политика окончательно отошла от доктрины «отсутствия проблем» и перешла к постановке и реализации более амбициозных стратегических целей.

Все ближневосточные конфликты, в которых так или иначе участвует Анкара, объединяет одна особенность. Они протекают на территориях, некогда входивших в Османскую империю: Йемен, Ливия, Сирия, Нагорный Карабах и частично Украина. В этом смысле, несмотря на то, что с момента дезинтеграции турецкой империи прошло уже столетие, многие процессы все еще воспринимаются Турцией как близкие или даже интернальные.

Следует отметить, что Украина занимает особое место в геостратегическом видении турецкого руководства. Так, сохранение независимости Украины и ее территориальной целостности очевидно является одним из приоритетов внешней политики Турции. Возможный контроль России над Украиной, а именно над Крымом, бассейном Азовского моря и дельтой Днепра и Дуная, серьезно осложнит баланс сил в Черноморском регионе. Россия потенциально может вновь стать главной морской угрозой для Турции. Именно этим, прежде всего, объясняется активное дипломатическое участие Турции в прекращении российско-украинской войны.

В случае победы России и захвата ею причерноморских территорий Украины, государственный суверенитет и независимость во внешних делах таких стран, как Болгария, Румыния и Грузия становятся ключом к стабильности и безопасности в Черном море. Особенно это касается Грузии, так как она является единственным буферным государством, отделяющим Турцию от России. Кроме того, Грузия является важным элементом транскаспийского транспортно-логистического коридора, что не может не учитываться при построении региональной экономической безопасности. В этой связи можно предположить, что новый вооруженный конфликт в Грузии, наподобие войны 2008 года, в следующий раз будет встречен куда более активной реакцией со стороны Турции.

Примером активного военно-политического вовлечения Турции является война в Нагорном Карабахе 2020 года, по результатам которой Азербайджан смог, хоть и не полностью, восстановить свою территориальную целостность. Более того, очевидным для мирового сообщества было то, что ход той войны контролировался именно Турцией, а отнюдь не Россией. Этот конфликт наглядно подтвердил, что без участия Турции уже невозможно обеспечить вопросы безопасности и сотрудничества в этом сложном регионе.

Следует помнить, что Анкару и Москву связывают сложные исторические отношения. Однако в последние годы наблюдался интересный процесс, когда обе державы, отстаивая казалось бы противоречащие друг другу интересы, непременно шли на диалог по наиболее острым региональным вопросам. Можно сказать, что взаимоотношения между Турцией и Россией последних лет – это был политический прагматизм и реалполитик в современном изложении (Тренин, 2020). Вполне возможно, что это причудливое взаимодействие было продиктовано тем, что обе страны пытались сообща не допустить роста влияния западных держав в регионе, что в одиночку было бы сделать намного сложнее.

Между Анкарой и Москвой никогда не было никакого провозглашенного стратегического партнерства, однако их сотрудничество последних лет позволило им достичь реальных геополитических целей по укреплению своего влияния в регионе. Две державы нуждались друг в друге и, при этом, абсолютно не скрывали, что используют друг друга в своих собственных целях. С учетом того, что после войны в Украине Россия рискует оказаться изгоем на международной арене, Турция может пойти на пересмотр своих отношений с другими региональными «тяжеловесами», например, Ираном, с которым также пытаются наладить отношения западные страны. Более прагматичный подход к Ирану со стороны Запада может коренным образом поменять баланс сил в этой части «шахматной доски».

Внутриполитическая нестабильность в Ливии, начавшаяся в 2011 году вместе с «арабской весной», является еще одним примером того, как внешние державы с готовностью идут на военно-политическое участие в конфликте, если на кону стоят серьезные геополитические интересы. Так, в ливийскую гражданскую войну в разной степени были вовлечены с одной стороны Турция, Катар и Италия, которые поддерживают Правительство национального согласия, а с другой стороны – Египет, Объединенные Арабские Эмираты, Саудовская Аравия, Франция и Россия, поддерживающие Палату представителей Ливии во главе с генералом Халифой Хафтаром (Colombo, Varvelli, 2020: 86). Соперничество держав проистекает из ключевого геополитического положения Ливии в регионе, а также из-за ее значительных природных ресурсов, что предопределило нежелание сторон уступать друг другу. Данный конфликт разделил страны НАТО и осложнил взаимоотношения между членами североатлантического альянса. Так, вовлеченные в ситуацию Италия, Турция, Франция, Греция и Испания входят в НАТО, но в Ливии они представляют разные или амбивалентные фракции.

Другой ареной внешнеполитической активности современной Турции являются Ирак и Сирия, в которых вооруженные конфликты идут уже один-два десятилетия. Обе эти страны

находятся в непосредственной близости от Турции, так что их постоянная дестабилизация оказывает прямое воздействие на внутритурецкую ситуацию. Важно понимать, что конфликты в Сирии и Ираке, в которых Запад сыграл не последнюю роль, являются одной из важнейших причин того, что в Турции стали усиливаться антизападные настроения. Когда западные державы во главе с США вторглись в соседствующие регионы Турции, не спросив при этом мнения Анкары, это было воспринято не иначе как проявление неокOLONиализма (Aktaş, 2021). Можно даже констатировать, что такое внешнеполитическое видение является в определенной степени межпартийным консенсусом внутри политических элит Турции.

Другой и куда более длительной стратегической проблематикой является вопрос о курдах. Анкара считает Рабочую партию Курдистана и Отряды народной самообороны террористическими организациями, поскольку они представляют прямую и явную угрозу для внутреннего единства и безопасности Турции. Поддержка Западом этих групп остается одной из основных причин разногласий между Турцией и западными странами. Противоречия по данному вопросу в очередной раз проявились при обсуждении заявки Швеции и Финляндии о вступлении в НАТО (Alaaldin, 2022). Вместе с тем, западные державы не могут позволить себе жестко воздействовать на Анкару, так как без Турции НАТО может утратить влияние в регионе Ближнего Востока и ключевой юго-восточный фланг альянса может значительно ослабнуть.

Важно отметить, что внешнеполитическая повестка Турции во многом основывается на идеологической внутренней повестке. Позиционируя себя преемником Ататюрка, Президент Эрдоган выступает за модернизацию страны с учетом трендов XXI века. Однако принципиальное различие между двумя лидерами заключается в том, что Ататюрк в качестве ориентира модернизации предлагал Европу с ее светским характером общественного устройства, в то время как Президент Эрдоган заявляет о необходимости вернуться к османским корням, основанных на исламских принципах (Robinson, 2022). Он видит Турцию лидером модернизированного исламского мира в новом тысячелетии, небезосновательно рассчитывая, что в мире имеется значительный запрос именно на подобный формат развития. Одним из знаковых решений Президента Эрдогана в данном направлении стало восстановление в 2020 году исторического сооружения Айя-София в Стамбуле в качестве мечети. При этом, доступ в сооружение туристам и другим желающим будет открыт как и прежде, что оставляет мечети ее музейную значимость и привлекательность.

В настоящее время, основным соперником Турции за лидерство в исламском мире является Саудовская Аравия. Сложные взаимоотношения между двумя странами обусловлены историческими событиями времен главенства Османской империи над арабами. Кроме того, более ста лет назад Турция лишилась контроля над двумя святынями ислама – городами Мекка и Медина, которые впоследствии перешли под юрисдикцию вновь образованной Саудовской Аравии, при активной поддержке арабов со стороны западных держав. В настоящее время арабский мир, как правило, пытается вести политику противодействия Турции, а также Катару – главному турецкому союзнику в регионе Персидского залива. Подобная сложная «мозаика» противоречий и конфликтогенности, вероятнее всего, останется в мусульманском мире в обозримой перспективе.

В течение последних двух десятилетий стало очевидным стратегическое стремление турецкого руководства к проведению независимой линии во внешнеполитических делах. Это касается всего спектра вопросов – от обеспечения торгово-инвестиционной, топливно-энергетической, военно-технологической самостоятельности до создания собственного ядерного потенциала. Особо следует отметить военную сферу, инвестиции на которую в последние годы существенно возросли. Турция сумела создать конкурентоспособную индустрию вооружения, которая в настоящее время покрывает внутренние потребности страны на 70 процентов (The Economist, 2022). В недавнем прошлом страна зависела на те же

70 процентов от внешних поставок вооружения. Выручка военно-промышленного комплекса Турции выросла с 1 млрд долл. в 2002 году до 11 млрд долл. в 2020 году. Ожидается, что по результатам 2022 года экспорт вооружений Турции превысит отметку в 4 млрд долл. Стратегической целью же провозглашается полная независимость от импорта вооружений в обозримом будущем.

В частности, Анкара инициировала национальный проект MILGEM, целью которого является производство собственных многоцелевых корветов, фрегатов и эсминцев. Турция также работает над производством современного танка и истребителя пятого поколения. Следует отметить, что разработка истребителя была, во многом, вынужденной мерой, так после покупки Турцией российских ракетных комплексов С-400 Соединенные Штаты приняли решение о приостановке экспорта американского вооружения в Турцию. Так, Анкара была исключена из программы производства истребителей F-35, в которую вложила порядка полутора миллиардов долларов (Newsweek, 2021). Судя по решительности шагов Президента Эрдогана, Турция готова идти на подобные издержки при проведении независимой внешней политики.

Кроме того, турецкое руководство строит весьма амбициозные планы в отношении космической индустрии. По словам ответственного за турецкую космическую программу министра индустрии и технологии Мустафы Варанка, «Космос на является роскошью. Изменения на земле сейчас уже происходит через освоение космоса» (Hürriyet, 2022). Первым шагом Турции на пути в космос стали безусловные успехи в развитии технологий беспилотных летательных аппаратов. Однако Турция по-прежнему полагается на частичный импорт иностранных технологий в этой сфере и, поэтому, одной из артикулируемых целей в этом направлении стало достижение абсолютной технологической независимости. Турецкое Космическое Агентство работает в тесном сотрудничестве с Исследовательским институтом космических технологий TÜBİTAK, уделяя большое внимание привлечению наиболее подготовленных интеллектуальных ресурсов страны. Интерес со стороны турецкой общественности к космическим программам также высок. Так, после официального объявления о том, что в 2023 году на Международную космическую станцию будет отправлен первый турецкий астронавт, в первые же дни поступило более тридцати тысяч заявок от граждан страны.

Все стратегические планы Турции могут быть осуществлены лишь при условии наличия надежных и доступных источников энергии. Выгодное географическое положение Турции предрасполагает к роли регионального энергетического хаба, находящегося на стыке Азии и Европы. Нынешнее турецкое руководство, безусловно, стремится в полной мере воспользоваться этим преимуществом. На сегодняшний день через турецкую территорию уже проходят трубопроводы, играющие важнейшую роль для энергетической безопасности всего региона:

- Трансанатолийский газопровод TANAP, проходящий из Азербайджана через Грузию и Турцию к греческой границе;
- газопровод «Турецкий поток», проходящий из России по дну Черного моря в европейскую часть Турции;
- нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, предназначенный для транспортировки каспийской нефти к турецкому порту, расположенному на берегу Средиземного моря.

Стремление поставить под контроль залежи энергоресурсов на дне Средиземного моря также имеет решающее значение в данном направлении. В качестве ключевой арены соперничества выступает бассейн Левантийского моря, в котором имеются значительные месторождения газа (Atlantic Council, 2022). Здесь Турция сталкивается с противодействием коалиции шести стран – Греции, Египта, Израиля, Италии, Кипра и Франции. Данная коалиция договорилась построить восточно-средиземноморский газопровод EastMed,

проходящий по дну Средиземного моря в обход Турции, соединяя Израиль, Кипр и Грецию. На данный вызов Турция ответила подписанием морского договора с Правительством национального согласия Ливии с определением эксклюзивных экономических зон в Средиземноморье.

Следует отметить, что в последнее время Турции на энергетическом направлении сопутствует удача. Так, в 2020 году на шельфе Черного моря в экономической зоне Турции были обнаружены существенные запасы природного газа в месторождении Сакариа, оцениваемые в 540 миллиардов кубометров (Özdil, 2021). На сегодняшний день 95% своих потребностей в нефти и 99% своих потребностей в газе, что составляет порядка 50 млрд кубометров в год, Турция покрывает за счет импорта. Представляется, что открытие новых месторождений частично решает проблему энергетической уязвимости Анкары в долгосрочной перспективе для реализации более независимой экономической политики.

В этом отношении, наличие сильного военно-морского флота позволит Турции проецировать свою силу и влияние на значительно большую территорию, что включает защиту как собственных неоспариваемых, так и спорных месторождений углеводородов на морском шельфе. Именно месторождения нефти и газа на морской периферии страны повышают экономическую и стратегическую целесообразность функционирования и расширения флота Турции. Так, в стратегическом видении турецких военных и определенных политических сил поддерживается военно-морская доктрина *Mavi Vatan*, то есть «синяя родина». Концепция предполагает господство Турции над водами окружающих ее морей и восстановление в этом регионе морского превосходства времен Османской империи.

Кроме того, использование водного потенциала является еще одним важным компонентом стратегического плана по энергетической автономии Турции. Большое количество рек в сочетании с горным рельефом страны позволяет Турции использовать эти географические ресурсы для развития системы гидроэлектростанций. В 2021 году Турция ввела порядка 32 гидроэлектростанций, генерирующих около 500МВт новых мощностей. В целом, Турция занимает второе место в Европе после Норвегии, производя 31,5ГВт гидроэлектроэнергии (The International Hydropower Association, 2022). Вместе с тем, чрезмерное использование гидроресурсов может потенциально привести к нехватке воды в странах нижнего течения рек, а именно в Ираке и Сирии, что снова повысит конфликтогенность в регионе.

Турция также параллельно создает собственную систему атомных электростанций. Первая должна быть построена российской госкомпанией «Росатом» в Аккую на юге страны. Запланированный в предстоящем году ввод в эксплуатацию этой станции может стать первым шагом на пути к развитию самостоятельной ядерной, может даже военной, индустрии Турции. В сентябре 2019 года, перед проведением операции против курдских боевиков в Сирии, на съезде своей правящей партии Президент Эрдоган заявил своим сторонникам, что не считает справедливой ситуацию, когда «у некоторых стран есть ракеты с ядерными боеголовками, а у нас их не должно быть. Этого я принять не могу». Ситуация вокруг возможных ядерных амбиций Турции дополняется еще тем фактом, что на ее территории уже имеется порядка пятидесяти единиц американского ядерного оружия (Sanger, Broad, 2019). Представляется, что вопрос о безъядерном статусе Турции будет еще не раз подниматься в ближайшие годы и десятилетия.

Полученные результаты

В целом, по результатам проведенного анализа можно констатировать следующее. 2023 год по плану высшего политического руководства Турции должен был стать выдающимся историческим рубежом, прежде всего, по причине празднования столетия независимости

турецкого государства. На протяжении последних десяти лет ПСР рассчитывала, что к 2023 году сможет осуществить реализацию амбициозных задач, впервые предложенных в 2013 году в рамках плана «2023 Vizyonu». Однако на сегодняшний момент можно заключить, что многое из запланированного не удастся исполнить и, в первую очередь, это касается задач экономического развития. Оппозиционные лидеры уже критикуют ПСР за невыполнение задач по увеличению абсолютного и подушевого ВВП страны, сокращению уровня безработицы среди различных социальных страт, укреплению промышленного и экспортного потенциала экономики, и многому другому (IntelliNews, 2022).

Ключевую негативную роль в экономических трудностях Турции сыграл валютно-финансовый сектор. Огромное давление на национальную валюту привело к тому, что в 2019-2020 годах центральный банк страны был вынужден потратить 165 млрд долл. золото-валютных резервов для поддержания лиры. К настоящему моменту валютные резервы Турции находятся на отметке порядка 60 млрд долл., что не может не вызывать серьезных рисков в будущем. В целом, турецкая лира является самой слабеющей среди валют развивающихся стран (Abelsky, 2022). Как следствие, инфляция в Турции достигла галопирующих показателей и уже становится очевидно ключевым политическим фактором ближайшего времени.

Президент Эрдоган, прекрасно осознавая свои предэлекторальные проблемы, вызванные валютно-финансовыми сложностями, вероятно попытается смягчить внешнеполитические трения с ключевыми западными странами. Вместе с тем, главным достижением своего уже двадцатилетнего нахождения у власти Президент Эрдоган считает тот фундаментальный сдвиг в мировоззрении, что произошел в сознании турецкого народа. Он сумел сформировать мощную консолидированную силу из тех широких слоев населения, что не могли себя найти политически в предыдущие десятилетия, а именно из традиционалистски настроенных жителей провинций.

Его ревизионизм в отношении всего международного порядка, а также позиционирование Турции как возрождающейся мировой державы, все еще вызывают у граждан страны сильный отклик. Несмотря на то, что Турция по многим параметрам пока не относится к числу современных великих держав, турецкие политические лидеры уже не сомневаются в том, что их страна обладает стратегическим потенциалом для становления в качестве независимого центра силы как на региональном, так и на глобальном уровне.

Заключение

Важнейшей для Казахстана тенденцией является ответственное «солидерство», которое продолжает демонстрировать Турция по вопросу всесторонней интеграции тюркского мира. Организация тюркских государств, чья деятельность отчетливо усилилась с 2020-2021 годов, то есть с момента второй Карабахской войны, претендует в настоящее время на то, чтобы занять в долгосрочной перспективе доминирующее место на идейно-концептуальном пространстве между Европой и Азией.

Можно констатировать, что для Казахстана, Турции и других тюркских государств наступает новый этап в развитии, в основу которого будет положено подлинное стратегическое партнерство и интеграция по всем направлениям деятельности. Как свидетельство этому, в 2022 году на самом высоком уровне глав государств был впервые сформулирован и артикулирован всему миру тезис о том, что Турция будет всегда поддерживать суверенитет и территориальную целостность «братского Казахстана» (Guldogan, 2022).

Не случайно, что именно сейчас процесс тюркской интеграции получает мощнейший импульс в развитии. 2022 год положил начало глобальным «тектоническим» сдвигам, которые могут привести в итоге к появлению новых государственных образований, а также

региональных коалиций и союзов на основе единой цивилизационной принадлежности. При безусловном наличии рисков в случае реализации подобных сценариев, следует иметь в виду, что одновременно будут широко открываться доселе закрытые возможности. Именно в такой ситуации должен раскрыться истинный стратегический потенциал Казахстана, Турции и других тюркских государств, в результате чего эти страны могут оказаться одними из главных бенефициаров нового мироустройства, заняв особое место в системе цивилизационных координат «Восток – Запад».

Литература:

1. МИД Турции, 2022. Официальный сайт Министерства иностранных дел Турецкой Республики. www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa
2. Global Fire Power, 2022. Рейтинг Global Fire Power за 2022 год. www.globalfirepower.com/countries-listing.php
3. Hounshell, B., 2010. Mr. “Zero Problems”. Interview with Ahmet Davutoğlu. Foreign Policy, November 28, 2010. www.foreignpolicy.com/2010/11/28/mr-zero-problems/
4. Davutoğlu, A., 2001. Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. – İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
5. Center for American Progress, 2017. Erdoğan’s Proposal for an Empowered Presidency. March 22, 2017. www.americanprogress.org/article/erdogans-proposal-empowered-presidency/
6. Valansi, K., 2021. Turkey has flipped the script on its regional isolation. But will it amount to real change? Atlantic Council. October 12, 2021. www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysources/turkey-has-flipped-the-script-on-its-regional-isolation-but-will-it-amount-to-real-change/
7. Тренин Д. Российско-турецкого альянса не существует. Комментарий для Российского совета по международным делам. 5 декабря 2020 года. www.russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/rossiysko-turetskogo-alyansa-ne-sushchestvuet/
8. Colombo, M., Varvelli, A., 2020. Libya: A Failed State in the Middle of the Mediterranean. Mediterranean Yearbook by IEMed, 2020. www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/04/IEMed-Mediterranean-Yearbook-2020.pdf
9. Aktaş, I., 2021. How to ensure peace in the Middle East? Daily Sabah. July 31, 2021. www.dailysabah.com/opinion/columns/how-to-ensure-peace-in-the-middle-east
10. Alaaldin, R., 2022. Turkey’s threat to derail Swedish and Finnish NATO accession reraises the Kurdish question. Brookings Institution. June 3, 2022. www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2022/06/03/turkeys-threat-to-derail-swedish-and-finnish-nato-accession-reraises-the-kurdish-question/
11. Robinson, K., 2022. Turkey’s Growing Foreign Policy Ambitions. Council on Foreign Relations. May 19, 2022. www.cfr.org/background/turkeys-growing-foreign-policy-ambitions
12. The Economist, 2022. Turkey is the arms industry’s new upstart. February 12, 2022. www.economist.com/europe/2022/02/12/turkey-is-the-arms-industrys-new-upstart
13. Newsweek, 2021. Turkey Demands U.S. Deliver Fighter Jets or Return \$1.4 Billion Payment for Them. September 30, 2021. www.newsweek.com/turkey-demands-us-deliver-fighter-jets-return-14-billion-payment-them-1634300
14. Hürriyet, 2022. Gidek uzaya aya aya. Mayıs 27, 2022. www.hurriyet.com.tr/yazarlar/hande-firat/gidek-uzaya-aya-aya-42071104
15. Atlantic Council, 2022. Can the Eastern Mediterranean resolve its natural gas strife? Global Energy Forum. April 1, 2022. www.atlanticcouncil.org/news/transcripts/can-the-eastern-mediterranean-resolve-its-natural-gas-strife/

16. Özdil, E., 2021. Can energy be the key to Turkish-US relations in the Biden era? Atlantic Council. July 1, 2021. www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/can-energy-be-the-key-to-turkish-us-relations-in-the-biden-era/

17. The International Hydropower Association, 2022. Regional Profile: Europe. June 18, 2022. www.hydropower.org/region-profiles/europe

18. Sanger, D., Broad, W., 2019. Erdogan's ambitions go beyond Syria. He says he wants nuclear weapons. The New York Times. October 20, 2019. www.nytimes.com/2019/10/20/world/middleeast/erdogan-turkey-nuclear-weapons-trump.html

19. IntelliNews, 2022. Erdogan opponent taunts president over his failed "Vision 2023". April 20, 2022. www.intellinews.com/erdogan-opponent-taunts-president-over-his-failed-vision-2023-242010/

20. Abelsky, P., 2022. Turkish Reserves Lost 'Shocking' \$4.8 Billion in Just One Week. Bloomberg. May 20, 2022. www.bloomberg.com/news/articles/2022-05-20/turkish-reserves-lost-shocking-4-8-billion-in-just-one-week

21. Guldogan, D., 2022. Türkiye continues to support Kazakhstan's territorial integrity: President Erdogan. Anadolu Ajansı. October 13, 2022. www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkiye-continues-to-support-kazakhstans-territorial-integrity-president-erdogan/2709685

References:

1. MID Turtsii, 2022. Ofitsial'nyy sayt Ministerstva inostrannykh del Turetskoy Respubliki [Ministry of Foreign Affairs of Turkey, 2022. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey]. www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa [in Russ.]

2. Global Fire Power, 2022. Reyting Global Fire Power na 2022 god. www.globalfirepower.com/countries-listing.php

3. Khaunshell, B., 2010. Mister «Nol' problem». Interv'yu s Akhmetom Davutoglu. Foreign Policy, 28 noyabrya 2010 g. www.foreignpolicy.com/2010/11/28/mr-zero-problems/

4. Davutoglu, A., 2001. Strategiya deystviy: Türkiye'nin uluslararası konumu [Strategic depth: Turkey's international position]. – Sтамbul: Kure Yainlary, 2001. [in Turkish]

5. Tsentr amerikanskogo progressa, 2017. Predlozheniye Erdogana o rasshirenii polnomochiy prezidenta. 22 marta 2017 g. www.americanprogress.org/article/erdogans-proposal-empowered-presidency/

6. Valansi, K., 2021. Turtsiya izmenila stsenariy svoey regional'noy izolyatsii. No prineset li eto real'nyye izmeneniya? Atlanticheskiy sovet. 12 oktyabrya 2021 g. www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/turkey-has-flipped-the-script-on-its-regional-isolation-but-will-it-amount-to-real-change/

7. Trenin D. Rossiysko-turetskogo al'yansa ne sushchestvuyet. Kommentariy dlya Rossiyskogo soveta MSMD [There is no Russian-Turkish alliance. Commentary for the Russian Council on International Affairs.]. 5 dekabrya 2020 goda. www.russiancouncil.ru/analytiks-and-comments/comments/rossiysko-turetskogo-alyansa-ne-sushchestvuet/ [in Russ.] [Elektronic resourse].

8. Kolombo M., Varvelli A., 2020. Liviya: nesostoyavsheyesya gosudarstvo v tsentre Sredizemnomor'ya. Sredizemnomorskiy yezhegodnik IEMed, 2020. www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/04/IEMed-Mediterranean-Yearbook-2020.pdf

9. Aktash I., 2021. Kak obespechit' mir na Blizhnem Vostoke? Yezhednevnyy Sabakh. 31 iyulya 2021 g. www.dailysabah.com/opinion/columns/how-to-ensure-peace-in-the-middle-east.

10. Alaaldin, R., 2022. Ugroza Turtsii sorvat' vstupleniye Shvetsii i Finlyandii v NATO vnov' podnimayet kurdskiy vopros. Brukingskiy institut. 3 iyunya 2022 g. www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2022/06/03/turkeys-threat-to-derail-swedish-and-finnish-nato-accession-reraises-the-kurdish-question/ [Elektronic resourse].

11. Robinson, K., 2022. Rastushchiye vneshnepoliticheskiye ambitsii Turtsii. Sovet po mezhdunarodnym otnosheniyam. 19 maya 2022 g. www.cfr.org/backgrounder/turkeys-growing-foreign-policy-ambitions.

12. The Economist, 2022. Turtsiya — novyy vyskochka v oruzheynoy promyshlennosti. 12 fevralya 2022 g. www.economist.com/europe/2022/02/12/turkey-is-the-arms-industrys-new-upstart.

13. Newsweek, 2021. Turtsiya trebuet ot SSHA postavit' istrebiteli ili vernut' za nikh 1,4 milliarda dollarov. 30 sentyabrya 2021 g. www.newsweek.com/turkey-demands-us-deliver-fighter-jets-return-14-billion-pay-them-1634300 [Elektronic resourse].

14. Hürriyet, 2022. Gidek uzaya aya aya. 27 maya 2022 g. www.hurriyet.com.tr/yazarlar/hande-firat/gidek-uzaya-aya-aya-42071104 [Elektronic resourse].

15. Atlanticheskiy sovet, 2022 g. Mozhet li Vostochnoye Sredizemnomor'ye razreshit' gazovyy konflikt? Global'nyy energeticheskiy forum. 1 aprelya 2022 g. www.atlanticcouncil.org/news/transcripts/can-the-eastern-mediterranean-resolve-its-natural-gas-strife/

16. Ozdil, E., 2021. Mozhet li energetika stat' klyuchom k turetsko-amerikanskim otnosheniyam v epokhu Baydena? Atlanticheskiy sovet. 1 iyulya 2021 g. www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/can-energy-be-the-key-to-turkish-us-relations-in-the-biden-era/

17. Mezhdunarodnaya assotsiatsiya gidroenergetiki, 2022 g. Regional'nyy profil': Yevropa. 18 iyunya 2022 g. www.gidropower.org/region-profiles/europe.

18. Senger D., Broud V., 2019. Ambitsii Erdogana vykhodyat za predely Sirii. On govorit, chto khochet yadernogo oruzhiya. N'yu-York Tayms. 20 oktyabrya 2019 g. www.nytimes.com/2019/10/20/world/middleeast/erdogan-turkey-nuclear-weapons-trump.html

19. IntelliNews, 2022. Opponent Erdogana nasmekhayetsya nad prezidentom po povodu yego proval'nogo «Videniya 2023». 20 aprelya 2022 g. www.intellinews.com/erdogan-oppent-taunts-president-over-his-failed-vision-2023-242010/ [Elektronic resourse].

20. Abel'skiy, P., 2022. Turetskiye rezervy poteryali «shokiruyushchiye» 4,8 milliarda dollarov vsego za odnu nedelyu. Blumberg. 20 maya 2022 g. www.bloomberg.com/news/articles/2022-05-20/turkish-reserves-lost-shocking-4-8-billion-in-just-one-week. [Elektronic resourse].

21. Gul'dogan, D., 2022. Türkiye prodolzhayet podderzivat' territorial'nyuyu tselostnost' Kazakhstana: Prezident Erdogan. Anadolu Azhansi. 13 oktyabrya 2022 g. www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkiye-continues-to-support-kazakhstans-territorial-integrity-president-erdogan/2709685 [Elektronic resourse].

Сабыров А.С.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ayan.sabyrov@gmail.com

ТҮРКИЯДАҒЫ САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ГЕОСТРАТЕГИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Аңдатпа. Өзгерген геостратегиялық шынайылық Шығыс елдерінің алдына мазмұн жағынан жаңа сын-тегеуріндер мен шешілуі күрделі проблемалар қоюда. Қиын саяси өзгерістерді басынан өткеріп жатқан Түркия, жаңа әлемдік ахуал бенефициарларының бірі болып қалуы да ықтимал. Осыған байланысты, әлемдегі өзгермелі ахуалды ескере отырып, осы елде болып жатқан үдерістерге талдау жасаудың маңызы бар. Зерттеуде Түркиядағы саяси өзгерістердің Тарихи контексті, соның ішінде саяси жүйенің эволюциясы және негізгі саяси қайраткерлердің рөлі қарастырылады. Қойылған мақсаттарға жету үшін ғылыми

әдебиеттерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау, сарапшылармен сұхбат және саяси оқиғаларды талдауды қамтитын кешенді талдау әдісі қолданылады. Зерттеу қазіргі кезеңде Түркияда болып жатқан негізгі саяси өзгерістерді анықтайды және осы мемлекеттің алдында тұрған негізгі геостратегиялық сын-қатерлерді белгілейді. Зерттеу Түркиядағы саяси процестерді үнемі бақылаудың және өзгеретін геосаяси жағдайларға жауап берудің икемді стратегияларын әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер. Түркия, саяси өзгерістер, геостратегия, геосаясат.

Sabyrov A.S.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ayan.sabyrov@gmail.com

POLITICAL TRANSFORMATIONS IN TURKEY AND MODERN GEOSTRATEGIC CHALLENGES

Abstract. The changed geostrategic reality poses challenges for the countries of the East that are difficult to solve and are new in terms of their content. Turkey, which is going through a difficult political transformation, may turn out to be one of the beneficiaries of the new world order. In this regard, it is important to analyze the processes, currently happening in this country, taking into account the changing situation in the world. This study is aimed at analyzing political transformations in Turkey and identifying modern geostrategic challenges that this state faces in the modern world. The paper examines the historical context of political change in Turkey, including the evolution of the political system and the role of key political figures. To achieve these goals, a comprehensive analysis method is used, including the study of scientific literature, analysis of statistical data, interviews with experts and analysis of political events. The study reveals the main political transformations taking place in Turkey at the present stage and identifies the main geostrategic challenges that this state faces. The study highlights the importance of continuously monitoring political processes in Turkey and developing flexible strategies to respond to changing geopolitical conditions.

Keywords. Turkey, political transformation, geostrategy, geopolitics.

Сведения об авторе:

Сабыров Аян Сабырулы, магистр международных отношений, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Сабыров Аян Сабырұлы, халықаралық қатынастар магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about the author:

Ayan Sabyrov Sabyruly, Master of International Affairs, the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 11.25.19

<https://doi.org/10.63051/kos.2023.2.54>¹Сарқытқан Қ. ²Масабаев Қ.І. ¹Абай атындағы Қазақ педогогикалық университеті, Алматы, Қазақстан²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, ҚазақстанE-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²kmassabayev@hotmail.com

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ЖАҢА ДАМУ КЕЗЕҢІ: СТРАТЕГИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытай Халық Республикасының географиялық орнының тиімділігі, нарықтық экономикалық қатынастарға өткеннен кейінгі даму жағдайы негізінде Қытайдың ғаламдық, аймақтық және өңірлік деңгейдегі даму стратегиясының басым бағыттарына сипаттама беріледі. Сондай-ақ Қытайдың нарықтық қатынастарының даму кезеңдері мен даму бағыттары және жеткен жетістіктері нақты мәліметтер арқылы тұжырымдалады. Мақалада Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының нарықтық экономикалық қатынастарының ортақ және айырмашылыққа ие тұстары да сарапқа салынып, Қытай экономикасының табысты болуының себептері талқыланады.

Мақаланың келесі бөлімінде Қытайдың «Бір жол, бір белдеу» бағдарламасының қалыптасуы, даму жағдайы және әлемдік экономикаға жасап отырған әсері қарастырылады.

Соңында Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық және инвестициялық қатынастарына сипаттама беріледі. Осы арқылы Қытай экономикасындағы Орталық Азия елдері ішінде Қазақстанның маңыздылығы көрсетіледі және екі ел байланысының даму болашағына болжам айтылады.

Алғыс: BR20281006 Мақала «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы іргелі ғылыми зерттеу нәтижелері негізінде жазылған.

Түйін сөздер. Сыртқы саясат, жалпы ішкі өнім, эконмикалық интеграция, инвестиция, бір жол бір белдеу, нұрды жол.

Кіріспе

Қытай географиялық тұрғыдан маңызды орындағы мемлекет. Қытай арқылы Азия-Тынық мұхит елдері, Моңғолия және Қазақстан арқылы Ресейге, Украинаға жетеді. Одан ары Еуропа нарығы. Қытай Халық Республикасы нарықтық экономикаға өткелі үздіксіз дамудың жолында келеді. Қазіргі заманда АҚШ-тан кейінгі екінші ірі экономика саналады. Оның өзіндік тарихы, экономикасы және геосаяси мүдесіне байланысты қалыптастырған тұрақты сыртқы саясаты бар.

№1 - кесте. Қытайдың геосаяси тұрғыдағы сыртқы саясат бағыттары

Реті	Бағыты	Қамтыйтын аумағы
1	Ғаламдық	- ҚХР мен АҚШ қарым-қатынасы; - Батыс елдері мен ҚХР қарым-қатынасы; - БҰҰ және халықаралық сауда, геэкономикалық мәселелер; - Азия-Тынық Аумағындағы (АТА) ҚХР стратегиясы
2	Азия	- Қытай-Үндістан қарым-қатынастары, - Қытай-Пәкістан қарым-қатынастары; - ҚХР-Оңтүстік-Шығыс Азия және Оңтүстік Азияның өзге елдері қатынастары;

		- ҚХР - Солтүстік-Шығыс Азия; - Қытай мен Орта және Таяу Шығыс қатынасы.	
3	Евразия	- Қытай-Ресей қарым-қатынастары; - Орта Азиядағы Қытай стратегиясы; - Евразиядағы өзгеде энергетикалық, коммуникациялық жобалар.	

Қытай Халық Республикасының нарыққа өту тарихы 1978 жылғы ҚКП Орталық комитетінің он бірінші кезекті, үшінші пленумындағы үлкен өзгерістерден басталды. Осы пленумнан кейін Дэн Сяопиннің басшылығымен біртіндеп экономикалық мүддені саяси мүддеден жоғары қоятын экономикалық реформалар жүргізіле бастады. Бұл реформаларды төмендегідей кезеңге бөліп қарастыруға болады.

№2- кесте. Қытайдың нарықтық қатынастарының даму кезеңдері

Кезеңдері	Уақыты	Бағыты
1-кезең	1979-1986 жж.	Ауыл шаруашылығын негіз еткен кезең
2-кезең	1987 –1991 жж.	Өнеркәсіпті нұқталы еткен кезеңі
3-кезең	1992-1997жж.	Батыс экономикалық ауданды игеру кезеңі
4-кезең	1998-2002 жж.	Оңтүстік-шығыс азия дағдарысы кезеңі
5-кезең	2002-2008жж.	Әлемдік нарыққа шығуы кезеңі
6-кезең	2008-2015 жж.	Жан-жақтылы дамыған кезеңі
7-кезең	2015 жж.-қазір	Біртіндеп тоқырау кезеңі

Қытайдағы экономикалық реформалар бұрынғы саяси жүрісті сақтай отырып жүргізілді және реформалар қоғамды біріктірді, халықты аштық пен кедейліктен сақтап қалды. Ал Қазақстандағы реформалар бұрынғы саяси түсінік ыдырап, экономикалық байланыстар үзілген әрі жаңа мемлекет қалыптасу барысында жүргізілген (Жау Гоцин, 1996). Сондықтан екі елдің нарыққа қатысу кезеңі шамалас болса да, нарықтық экономиканың сипаты, тарихы, мәні-мен мақсаты және себептері түрліше еді. Нәтижеде ұқсамаған табыстарға қол жеткізілді. Қытай экономикасының нарықтық қатынастар бойынша өтуі «Қытайша ерекшелікке ие социализмнің»: Жоспар социализмде де, капитализмде де болады, «жоспар», «нарық» екеуі де экономикалық тәсіл ғана» деген идеясынан бөліп қарауға келмейді (Чын Жы, 2000). Нәтижесінде, экономика тез дамыды, бұған бүкіл әлем таңданыс білдірді. Мысалы, Қазақстан Республикасы президенті Қ.К.Тоқаев мырза: «Қытай бүгінгі жүргізіп отырған экономикалық реформасының нәтижесінде әлемдік алпауыт мемлекетке айналып отыр. Жалпы ішкі өнімнің жылдық өсімі 1980-1997 жж. 9 пайыз бойынша дамытып келді. Егер де Қытайдың 30 провинциясын бір-бір мемлекет деп қарастыратын болсақ, 1978-1995 жж. қарқынды дамып отырған 20 мемлекетті осы провинциялар ғана құрар еді» деген еді [Ли Жүнчуан, 2002].

№ 3- кесте. Қытай ЖІӨ өсу динамикасы 2002-20018 жж.

Жылдар	ЖІӨ құны «млн. юань»	Өсімі көрсеткіші «пайыз»
2002	12,171,740	9.1
2003	13,742,200	10.0
2004	16,184,020	10.1
2005	18,731,890	11.4
2006	21,943,850	10.1
2007	27,009,230	11.4

2008	31,924,460	9.7
2009	34,851,770	9.4
2010	41,211,930	10.6
2011	48,794,020	9.6
2012	53,858,000	7.9
2013	59,296,320	7.8
2014	64,128,060	7.3
2015	68,599,290	6.9
2016	74,006,080	6.7
2017	82,075,430	6.8
2018	90,030,900	6.6
2019	98,651,500	6,1
2020	101,356,700	2,3
2021	114,367,000	8,1
2022	болжам	4,1

Материал мен зерттеу әдістері

Қолданылған зерттеу әдістері негізінде тарихи әдебиеттерді сипаттау, баяндау арқылы мемлекет және оның қалыптасып-дамуының теориялық негіздеріне талдау жасадық. Статистикалық әдіс негізінде қатысты әлеуметтік-экономикалық ақпараттарды, мәліметтерді жинап, талдау алып бардық. Сол арқылы Қазақстанның мемлекет ретінде қазіргі уақыт кезеңінде экономикалық дамуының тұтас мемлекеттің саяси тұрақтылығының кепілі екендігін алынған нәтижелер мен негізгі тұжырымдарға сүйеніп айқындадық сондай-ақ еліміздің экономикалық-әлеуметтік және географиялық шарт-жағдайының Қазақстанның саяси қауіпсіздігіне толық мүмкіндік беретініне ғылыми тұрғыда қорытындыладық.

Талқылау

Қытай мен Қазақстан сондай-ақ Орталық Азия елдері арасындағы стратегиялық жоспарлар мен экономикалық интеграция туралы зерттеулер соңғы кездері көптеп кездеседі. Алайда, бұл мақалада екі ел қатынасының соңғы 10 жыл көлеміндегі даму кезеңі қарастырылған. Мақаланың мақсаты мен мазмұны айқын болу үшін Жау Гоцин, Чын Жы және Ли Жүнчуан қатарлы авторлардың қытайдың дәстүрлі мәдениеті, қытай географиясы және Қытайдың экономикалық әлеуметтік жағдайы туралы еңбектері пайдаланылды. Мақаланың негізгі зерттеу бөлімінде Цин Юсайдың «Бір белдеу, бір жол» еңбегі және Әбиденқызы Айнұр мен Қадылғазыұлы Құрметтің «Бір белдеу, бір жол стратегиясы және Қазақстанның экономикалық мүддесі» атты Монографиясы және Davis S., Munger L.A., «US Military Strategy, China's Belt and Road Initiative, and Island Agency in the Pacific» атты сараптамалық мақаласы және Глисон Г., «Көп полярлы әлемдегі АҚШ пен Қазақстан арасындағы екіжақты қатынастар» атты зерттеу мақаласы пайдаланылды. Бұдан бөлек Франциялық тарихшы әрі саясаттанушы Marlène Laruelленің «China's Belt and Road Initiative. China's Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia» және Krishnan A. -ның «India's Central Asia challenge» ғылыми зерттеулерінің өзекті пікірлері ескерілді. Мақалада сондай-ақ мемлекеттік БАҚ пен Қытайлық танымал БАҚ-тарда жарияланған мемлекет басшыларының, қайраткерлердің сөздері, сұқбаттары, мақалалар да қолданылды. Одан бөлек отандық және шетелдік авторлардың электронды бұқаралық ақпараттардағы еңбектері де ескерілді.

Зерттеу нәтижелері

Қытай экономикасы осындай табысты дамып жатқан кезде, 2013 жылдың қыркүйегі мен қазан айларындағы, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азияға жасаған сапарлары барысында «Жібек жолы экономикалық белдеуі» мен «XXI ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» стратегиялық тұжырымдамаларын ұсынып, белдеу бойынша орналасқан елдер мен аймақтардың белсенді қолдауына ие болды. 2013 жылдың қыркүйек айында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстан Республикасына жасаған сапары барысында, Назарбаев Университетінде: **«Жарқын болашаққа қол жеткізу үшін, халықтар арасындағы достық қатынастың дамуына қолдау көрсету»** - атты тақырыпта сөз сөйледі. Өз сөзінде ол: *«Тығыз экономикалық байланыс пен өзара терең ынтымақтастықты орнатып, даму аумағын кеңейту мақсатында, біз «Жібек жолы экономикалық белдеуін» бірлесіп құру сынды жаңа ынтымақтастық моделін қолдансақ болады. Бұл әр ел халқының бастамасына үлкен пайда тигізеді»*-деп айтып кетті. Осылайша «Жібек жолы экономикалық белдеуін» құру туралы стратегиялық тұжырымдамасы алғаш рет ұсынылды (Цин Юсай, 2018).

Бұл кездейсоқ таңдау емес, мұның бірнеше алғышарты бар. Бастысы, бұл Қазақстанның тиімді географиялық орнын көрсетеді. Бұдан тыс, екі елдің арасындағы ынтымақтастықтың баянды дамыр отырғанының бір көрінісі. Үшіншіден, Қазақстанда инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасалған, Қазақстан жаңа идеяларға, білімге, инновацияларға ашық. Еуразия құрлығының ортасынан орын тепкен Қазақстан - түстік пен теріскейді, шығыс пен батысты біріктіретін жолдар торабы іспетті. Осындай тиімді географиялық орны да Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асырудағы негізгі серіктес ретінде Қазақстанды таңдауына алғышарт болып қызмет етті. Бұл идея 2014 жылы Бірінші президент Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында нақты айқындалды. «Нұрлы жол» Жаңа экономикалық саясаты мен ЖЖЭБ құрудың ұштасуы бойынша ынтымақтастық жоспарына Қазақстан мен Қытай үкіметтері 2016 жылы қол қойды.

2014 жылдың 19 мамырында Жібек жолы экономикалық белдеуінің басты платформасы – Қытай (Ляньюньган) - Қазақстан материалдық-техникалық негіздегі серіктестік ресми түрде өз жұмысын бастады. Қазақстанның Тынық мұхитқа шығуына мүмкіндік беретін, 2014 жылы пайдалануға тапсырылған Ляньюньган портындағы Қазақстан-Қытай логистикалық терминалы Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы маңызды транзиттік-көлік орталықтардың біріне айналды. Ляньюньган портында логистикалық және сауда алаңы орталығының құрылуы Қазақстан арқылы Еуропаға баратын және кері бағыттағы жүк тасымалы көлемінің артуына жағдай жасады.

2015 жылдың 27 наурызында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Халықтық мәжіліс залында сол кездегі ҚР премьер-министрі Кәрім Мәсімовпен кездесуі барысында, Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі шеңберінде ортақ меморандумды жүзеге асыру керектігін, ауқымды жобалар, өндіріс, қаржы саласындағы серіктестікті тереңдетіп, Жібек жолы экономикалық белдеуінің құрылысын нығайту мен Қазақстан «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын ұштастыру өзара жәрдемдесуге әкелетіндігін айтып кетті.

2015 жылдың 29 маусымында ҚХР төрағасы Си Цзиньпин «Азия инфрақұрылымдық инвестиция банкі келісіміне» қол қою салтанатында әр елдің делегациясымен кездесіп, Қытайдың Азия инфрақұрылымдық инвестиция банкі (АИИБ) салу бастамасының басты мақсаты Азия аймағында инфрақұрылымдық байланысты дамыту, аймақтық серіктестікті тереңдету мен бірлесіп дамуға қол жеткізу екендігін айтып өтті.

2015 жылдың 8 шілдесінде Ресейдің Уфа қаласында Ресей президенті Владимир Путинмен кездесу кезінде Си Цзиньпин екі жақ Шаңхай ынтымақтастық ұйымын, Жібек жолы экономикалық белдеу мен Еуразиялық экономикалық одақты біріктіруші тұғырнама ретінде қолданып, ШЫҰ негізінде жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастықты

қолдау, экономика мен сауда, мәдени алмасу, аймақтық қауіпсіздікті сақтау сынды басқа да салаларда серіктестік қатынасты орнатуды ұсынды.

Жоба халықаралық деңгейде осындай алғы шарттарды дайындаған соң нақты әзірлік жұмысына көшті. Мысалы, 2015 жылдың 28 наурызында Қытайдың даму және реформалау жөніндегі ұлттық комитеті, сыртқы істер министрлігі және сауда министрлігі бірлесе отырып **«XXI ғасырдағы жібек жолы экономикалық белдеуі мен теңіз жібек жолы жобасының болашағы мен жоба аясында атқарылатын іс-шараларды»** стратегиялық жобасын жариялады. Жоба «Бір белдеу – бір жол» жобасын жүзеге асырушы атқарушы биліктің «Бір белдеу – бір жол» стратегиялық тұжырымдамасы турасында ортаға қойған барлық бастамалары мен мазмұны мен талабына сай құрастырылды (www.news.xinhuanet, 2015). Жоба толық қанды әзірленіп болған соң, оның іс-жүзінде орындалуының бастамасы ретінде алғашқы форумды 2017 жылдың 14-15 мамыр күндері Бейжің қаласында өткізді. Форумға отызға тарта елдің мемлекет және үкімет басшылары, ірі халықаралық ұйымдардың жетекшілері қатысты. Мәселен, БҰҰ бас хатшысы А.Гутерриш, Ресей Президенті В. Путин, ҚР сол кездегі президенті Н. Назарбаев, Халықаралық валюта қоры және дүниежүзі банкінің басшылары қатысты.

2017 жылы Қытай-ЕО-Қытай бағытында 201 мың ЖФЭ (жиырма футтық эквивалент) контейнер тасымалданды. Бұл көрсеткіш 2016 жылмен салыстырғанда 96,5 мыңға немесе 92%-ға артық. Ал 2018 жылы 6 айында осы бағдар бойынша контейнер тасымалдау көлемі 43%-ға артып, 109 ЖФЭ болған. Сарапшылар 2020 жылы бұл көрсеткіш 500 мыңнан астам болады деген еді. Алайда, жұқпалы індетке байланысты ол көрсеткішке жете алмады. 2017 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы ауылшаруашылық өнімдері тауар айналымы және оларды өңдеу көлемі 2016 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 32%-ға артып, 345 миллион АҚШ долларын құрады. 2017 жылы Қытайға АӨК өнімдерін экспорттау көлемі 34,3% артып, 180,5 миллион АҚШ долларына жетті. 2017 жылға қарай 1500 км теміржол, 3000 км автомобиль жолдары салынды. «Қытай – Еуропа – Қытай» және «Қытай – Орталық Азия – Қытай» бағыттары бойынша көлік-логистикалық бағдарлары толыққанды қызмет етіп жатыр. 2017 жылы Қазақстандағы Қытай туризмі жылы деп аталды. Ал ҚХР-да Ұлы Жібек жолы жылы және Халықаралық туризмді тұрақты дамыту жылы болды. Екі елдің туристік мүмкіндіктеріне арналған көптеген форумдар мен көрмелер өткізіліп келеді.

Алайда, Қытайдың өзге елдермен қарым-қатынасын дамыту АҚШ және Батыс елдерінің мүддесіне сай келмейді. Әсіресе Қытайдың Азия-Тынық мұқит елдерімен экономикалық интеграциясына көптеп алаңдаушылық білдіреді. Осыған қатасты Тынық мұқит аралды елдердің өз таңдауы болатынын және оған ірі ықпалды елдердің күш көрсетуін қаламайды. Арал елдерінің өз қалауымен кіммен дос болуын шеше алатынын көрсетеді деген ұстанымды негіз етеді (Davis S., Munger L.A., 2020). Ал Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынасты дамытуда АҚШ-тың мақсаты да осы тектес ұстанымда. Олар аймақ үшін «Қытай қаупін» ашып көрсетіп, тұрғылықты халықтың көңіліне үрей ұялатады. Бұл әсіресе «бір жол, бір белдеу» стратегиясы төңірегінде маңызды тақырып болып отыр (Глисон Г., 2021).

Қазақстан мен Қытай ауыл шаруашылығы саласында да мейлінше табысты ынтымақтастықты жүзеге асырып отыр. 2018 жылдың қаңтарынан мамырына дейінгі аралықта ауылшаруашылық өнімдері және оларды өңдеу саласындағы тауар айналымы 175,4 миллион АҚШ долларын құрады. Қазақстан Қытайға бидай, майдың бірнеше түрін, ұн, ет, балық және басқа да азық-түлік өнімдерін экспорттайды (Гүлмира Байзақова, 2018). ҚР Ұлттық Банкінің мәліметі бойынша, Қытай біздің елге инвестиция тарту жағынан Нидерланды, АҚШ, Ұлыбританиядан кейінгі төртінші орында (15,6 млрд) тұр.

2019 жылы сәуір айында Қытай Бейжің қаласында «Бір белдеу, бір жол» халықаралық ынтымақтастық Форумын тағы өткізді. Оған 152 мемлекет пен халықаралық ұйым мүшелері

қатысты. Форумға бірінші президент Н. Назарбаев арнайы шақырылды. Осы форумда Н. Назарбаев төмендегідей үш мәселеге көңіл аударуды ұсынды. Олар:

- *Еуразияның біртұтас экономикалық кеңістігін құру;*
- *Транзиттік әлеуетті дамытуда әкімшілік кедергілерді жою;*
- *Жобаларды бірлесе қаржыландыру.*

«Бір белдеу, бір жол» стратегиялық жобасы көлемі тұрғысынан аса ауқымды болып, құрлықтағы «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» бағыттарынан тұрады (Олжас Бейсенбаев, 2019).

«Жібек жолының экономикалық белдеуі» құрлық арқылы Еуропаға жетеді. Ал «Теңіз жолы» Қытайдан – Үнді мұхиты – Африка – Жерорта теңізі арқылы Еуропаға барады. Бұл жоба осындай аталғанымен, іс-жүзінде оның ауқымы мен көлемі, деңгейі жағынан анық бір шекарасы жоқ. Мысалы, бұл жобаның аясында «Полярлық Жібек жолы», «Цифрлық Жібек жолы», «Әуедегі Жібек жолы», «Ғарыштағы Жібек жолы» деген. Демек, «Белдеу мен жол» инициативасында көлік-логистикалық, сауда-экономикалық, ғылым-білім, қаржы-кәсіпкерлік және мәдени-гуманитарлық қарым-қатынас көрсеткіштері енгізілген. Сондықтан да халықаралық сарапшылар мен саясаткерлер бұл жобаны түрліше атайды. Мәселен: «Қытайдың жаңа жаһандық стратегиясы», «инфрақұрылымдық мегажоба», «сыртқы саяси және экономикалық инициатива», «экономикалық даму стратегиясы», «Қытайдың жұмсақ күші» т.б.

«Бір белдеу, бір жол» жобасы Қытайдың түпкілікті мүддесі тұрғысынан туындаған жоба екені анық. Алайда, әр мемлекет осы жобадан өзінше пайда алуды көздейді. Сондықтан әр елдің жоба аясындағы мүддесі әр түрлі. Мысалы, Ресей оны жаһандық геосаяси жоба ретінде қарастырады. Сол арқылы АҚШ және оның әріптес Батыс елдерімен текетіресте экономикалық әрі сыртқы саяси мүмкіндік ретінде қарайды. Орталық Азия мемлекеттерінің қалауы басқаша. Олар салыстырмалы түрде прагматикалық ұстанымда. Себебі, олардың нақты қажетсінуіне осы жоба нақты экономикалық тұрғыда жауап бере алады. Ал бұл сұраныс пен ұсыныс арасындағы байланыс Қытайдың «жұмсақ күші» мен қарыз қақпаны туралы да жиі қозғалып келе жатқан пікірлерді тіпті өршіте түсті.

Бұл жобаға сай, Қазақстан тарапы «Нұрлы жол» бағдарламасын ұсынып отыр. Ол арқылы көліктік-логистикалық дамуға көңіл бөлуде. Оның нәтижесінде 2018 жылы қос елдің темір жол порттарынан өткен контейнерлік жүктің салмағы 13,9 млн тонна болған. Бұл 2017 жылдағыдан 38 пайызға артық. Қазақстан-Қытай сауда көлемі 20 млрд. АҚШ долларына жуықтаған. 2019 жылдың наурыз айында нақты іске қосылған «Вьетнам-Қытай-Қазақстан-Еуропа бағытында темір жол транзиттік дәлізі» Вьетнам астанасы Ханойдан Еуропаға, нақты айтқанда Германияның Дуйсбург қаласына дейін жалғасады. Қуаты 1686 ЖФЭ (жиырма футтық эквивалент) жүк тасымалданады. Негізінен «LG» мен «Samsung» компанияларының жүктері тасымалданады. Мерзімі 22 күн. Кейін Вьетнамнан Еуропаға дейінгі жүк тасымалдауының жалпы уақытын 19 сағатқа дейін қысқарту жоспарланып отыр. 2018 жылы Қазақстан-Вьетнам саудасы да 467,2 млн. АҚШ долларына жеткен. Қазақстан «Бір белдеу, бір жол» инициативасы негізінде Қазақстан Оңтүстік Шығыс Азия мен Еуропа арасындағы тиімді байланыс көпірі болды. Бұл біздің елдің осы жобадағы бір ұтымды пайдаланған тұсы.

Қытайдың Теңіз Жібек жолында екі негізгі жол бар: Біріншісі, Шығыс-Қытай теңіз бағыты, ол Шандоң түбегі арқылы теңізге шығып, Бохай шығанағы мен Сары теңізді кесіп өтеді немесе бүгінгі Жияң Су өлкесінің Хуа Яң қаласынан бастау алып Хуанхэ өзен сағасына өтіп, Сары теңізге жетеді. Тағы бір бастау алатын тұс Ниң Бо қаласынан теңізге шығып, Шығыс теңізінен өтіп, Солтүстік Корей түбегіне немесе Жапонияға жетеді. Бұл теңіз жолдарының тархы ұзақ. Сонау Сұң патшалығы тұсында осы жолмен Жапония немесе Солтүстік Кореямен байланыс орнатып отырған. Екінші жол - Оңтүстік теңіз жолы. Бұл жолда Гуанчжоу немесе Цюаньчжоу, Миньчжоу секілді қалалар арқылы, Оңтүстік теңізге,

одан үнді мұқиты арқылы Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен жалғасып, Араб теңізі арқылы Парсы шығанағына, одан Қызыл теңіз арқылы Жерорта теңізіне жетіп, Еуропа елдеріне жетеді.

№4-кесте. Қазақстанның Қытаймен 2010-2021 жж. тауар айналымы
(<http://kz.mofcom.gov.cn>, 2022).

Жыл	Тауарайналымының жалпы көлемі		Экспорт		Импорт	
	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім	млрд. АҚШ доллар	%-дық өсім
2010	12,3		7,7		4,6	
2011	9,5	77,2	5,9	76,6	3,6	78,3
2012	14,1	148,4	10,1	171,2	4,0	111,1
2013	19,7	139,7	14,8	146,5	4,9	122,5
2014	21,6	109,6	14,2	95,9	7,4	151,0
2015	22,8	105,6	14,4	101,4	8,4	113,5
2016	17,2	75,4	9,8	68,1	7,4	88,1
2017	10,6	61,6	5,5	56,1	5,1	68,9
2018	11,7	67,9	6,3	60,7	5,4	72,9
2019	14,4	148,1	7,8	79,56	6,6	89
2020	25,25	17,6	11,27	15,3	13,98	19,5
2021	21,43	-2,6	9,72	5	11,71	-8

Кестеден көруге болады, 2010 жылдан 2015 жылға дейінгі аралықта, екі елдің сыртқы саудасы жақсы дамыған. Ал одан кейінгі уақытта біртіндеп төмендеген. Бұның себептерін, АҚШ-тың Қытайға қарата жаңа экономикалық, кедендік тарифтер саясатын қолдануы, Ресей және Қазақстандағы экономикалық өсімнің төмендеуі сондай-ақ Қазақстандағы қаржылық дағдарыстың салдары және өзгеде әлемдік экономикадағы жалпы беттік тоқыраудың әсерлерінен қарастыруға болады.

№ 5 - кесте. Қытайдың Қазақстан және Орталық Азия елдеріне салған инвестициясы динамикасы (Әбиденқызы А., Қадылғазыұлы Қ., 2023)

Реті	Жылдар	Қазақстанға	Орталық Азия елдеріне
1	2009	15,162	22,559
2	2010	15,905	29,179
3	2011	28,585	40,333
4	2012	62,514	78,237
5	2013	69,567	88,929
6	2014	75,411	100,94
7	2015	50,955	80,902
8	2016	54,323	91,439
9	2017	75,615	117,658
10	2018	73,411	146,808
11	2019	72,541	142,23
12	2020	58,694	128,058

13	2021	74,874	137,479
14	2022	61	150
15	2023	76	200

Қорытынды

Қытай мен Қазақстан арасындағы тарихи қарым-қатынас егемнедіктен кейін қалыптасып, дамығаны мәлім. Алайда соңғы 10 жыл көлемінде бұл қарым-қатынас жан-жақты даму үстінде. Бұған Ресейдің Украинаға соғыс ашуымен бар күш-жігерін майданға салуына байланысты, Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы ықпалы сәл де болса бәсеңдеуі де оңтайлы себеп болды. Міне осы сәтті ұтымды пайдаланған Қытай өкіметі бұрынғы жобаларын дер кезінде атқарып, жаңа жобаларында бастап кетті (Laruelle M., 2018). Әсіресе, соңғы 1-2 жыл аясында екі жақты іскерлік, мәдени қарым-қатынастар тіпті де дамып, азаматтардың визасыз режимде қатынауына мүмкіндік берді. Бұл екі ел қатынасы алдағы уақытта да жалғасыты дами түсетіндігін айқындайды. Оған Қытай төрағасы Си Цзиньпиннің 2022 жылдың 14 қыркүйек күні елімізге мемлекеттік сапарымен келгендегі айтқан сөздерінен аңғаруға болады: Ол «Қытай мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас 30 жылдан бері даму бағытында болды. Шекара мәселелерін шешуде, мұнай-газ құбырларын тартуда, халықаралық өндірістік қуат кооперациясын жүзеге асыруда және тұрақты жан-жақты стратегиялық серіктестік орнатуда, бірқатар нәтижелерге жетті. Қытай Қазақстанмен қарым-қатынасына үлкен мән береді, Қазақстанның тәуелсіздігін, аумақтық тұтастығын сақтау жолында табанды түрде қолдайды. Қытай әрқашан Қазақстанның сенімді досы және серіктесі болып қала береді» (<https://www.fmprc.gov.cn>, 2022). Міне осындай сенімге толы сөздерін айтқан Қытай төрағасы 16 қазан 2022 жылы Бейжіңде өтіп жатқан қытай коммунистерінің № 20 құрылтайында тағы да 5 жылға, үшінші мәрте сайланды. 2023 жылдың 18-19 мамыр күндері Қытайдың көне астанасы Хі-Ан қаласында Орталық Азияның бес мемлекет басшылары қатысқан «С+С5» саммиті өтті. Бұл кездесуде көптеген маңызды келісім-шарттарға қол қойды. Бұл аймақ елдері үшін өте маңызды сапар болды. Себебі, қазіргі уақытта Қытай Қырғызстанның, Түрікменстанның және Өзбекстанның жетекші сауда серіктесі, Қазақстан үшін екінші және Тәжікстан үшін үшінші орында (<https://news.cgtn.com/news>, 2023). Ал Қазақстан тарапы осы саммитте жалпы құны 22 миллиард доллар болатын бірқатар келісімге қол қойды. Қазіргі жағдайда Қазақстан мен Қытай сауда - экономикалық және логистикалық әлеуетін бірлесе пайдалана отырып саудасаттық көлемін 31 миллиард долларға жеткізді. Алдағы уақытта бұл көрсеткіш 40 миллиардқа дейін жетеді деген болдам бар (<https://egemen.kz/article>, 2023). Бұл жөнінде шетелдік сарапшылар Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы екі жақты сауда-экономикалық қарым-қатынастар 2030 жылға қарай 70 млрд. АҚШ долларына жететіні көзделуде деп жазды (Krishnan A., 2020). Бұл оңтайлы үдерістер Қытайдың «Бір жол, бір белдеу бағдарламасы» мақсаты - Орталық Азия және Қазақстанды жай ғана серіктестік қана емес, өзінің «одақтасы» ретінде көргісі келетінін аңғартады (Assel G.Bitabarova, 2019 Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan//Journal of Contemporary East Asia Studies, 2018, Volume 7, Issue 2. -149-173 pp. DOI: 10.1080/24761028.2018.15533226). Бұдан сырт мәдени, білім және туризм саласы бойынша да жан-жақтылы ынтымақтастық арта түспек. Мысалы 2024 жылды «Қытайдағы Қазақстандықтардың туризм жылы» етіп бекітті (<http://kz.china-embassy.gov.cn>, 2023). Бұның бәрі де екі ел қарым-қатынасын баянды дамыта түсері анық.

Әдебиет:

1. Жау Гоцин. Қытайдың дәстүрлі мәдениеті. Ауд. Имин Ахмет. Үрімжі: Халық, 1996.– 333 бет, 13 б.

2. Чын Жы. Қытай география қоғамы// география методикасы. 2000. № 3
3. Ли Жүнчуан. Қытайдың экономикалық әлеуметтік географиясы. Шанхай: 2002.
4. Цин Юсай. Бір белдеу, бір жол. Алматы, «Шығыс әдебиеті және өнері» баспасы, 2018 -328 б.
5. «Бір белдеу - бір жол» жобасы -2015 жылғы Еуразиялық экономикалық форум назарына. [www.news.xinhuanet/ comfortune 2015-0729/](http://www.news.xinhuanet.com/fortune/2015-0729/)
6. Davis S., Munger L.A., US Military Strategy, China`s Belt and Road Initiative, and Island Agency in the Pacific. *Island Studies Journal*, 2020, 15-13-36 pp. <https://doi.org/10.24043/isj.104>
7. Глисон Г. Көп полярлы әлемдегі АҚШ пен Қазақстан арасындағы екіжақты қатынастар// *Kazakhstan journal of foreign studies*. -2021. № 1-2, 25-43 бб.
8. Г. Байзақова. Жібек жолы – ынтымақтастықтың жаңа кезеңі. <https://www.inform.kz/lenta/europe-asian/kz/2018>
9. О. Бейсенбаев. Бір белдеу, бір жол: Жібек жолындағы жүздесу / [https://strategy2050.kz/news/ 15.03.2019](https://strategy2050.kz/news/15.03.2019)
10. Қазақстан мен Қытай сыртқы саудасы. [http://kz.mofcom.gov.cn/article -15.04.2022 .](http://kz.mofcom.gov.cn/article-15.04.2022)
11. Әбиденқызы А., Қадылғазыұлы Қ. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы және Қазақстанның экономикалық мүддесі. Монография. – Алматы: «Алгоритм», 2023. – 312 б., 105 б.
12. Laruelle M. China`s Belt and Road Initiative. China`s Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia. -Washington D.C.: George Wangton University, Central Asia Program, 2018. -1-10 pp.)
13. Қытай төрағсы іс-сапармен Қазақстанға келді. <https://www.fmprc.gov.cn/14.09.2022> ж.
14. Китай и Центральная Азия обещают построить более тесное сообщество с общим будущим на важном саммите в Сиане. <https://news.cgtn.com/news.21.06.2023>
15. Сиань саммитінің елге берер пайдасы қандай? [https://egemen.kz/article, 12.06.2023](https://egemen.kz/article,12.06.2023)
16. Krishnan A., India`s Central Asia challenge:A Journal Through China`s Rise and whan it Means for India. – IndiaHarper Collincs, 20207-419 p.
17. Assel G.Bitabarova, Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan//*Journal of Contemporary East Asia Studies*, 2019, Volume 7, Issue 2. -149-173 pp. DOI: 10.1080/24761028.2018.15533226
18. Елші Чжан Сяо Қазақстандық БАҚ өкілдеріне сұқбаты. <http://kz.china-embassy.gov.cn/01.06.2023>

References:

1. Jay Gosin. Qytaıdyn dasturli madenieti [Traditional Chinese culture]. Audargan, İmin Ahmet. Urimji: Halyq, 1996.-333 bet, 13 b. [in Kazakh].
2. Chyn Jy. Qytaı geografia qogamy// geografia metodıkasy [Chinese Geographical Society// methodology of geography]. 2000. № 3 [in Kazakh].
3. Li Junchyan. Qytaıdyng ekonomıkalyq aleýymettik geografıasy. Shanhai: 2002.
4. Sin Iysai. Bir beldey, bir jol [One belt, one road]. Almaty, "shyğys adebieti jane oneri" baspasy, 2018 -328 b. [in Kazakh].
5. "Bir beldeý - bir jol" jobasy -2015 jylgy Eyraziylyq ekonomıkalyq forym nazaryna [The Project" One Belt - One Road " - for the attention of the Eurasian Economic Forum 2015]. [www.news.xinhuanet/ comfortune 2015-0729/](http://www.news.xinhuanet.com/fortune/2015-0729/) [in Kazakh] [Electronic resource].
6. Davis S., Munger L.A., US Military Strategy, China`s Belt and Road Initiative, and Island Agency in the Pacific. *Island Studies Journal*, 2020, 15-13-36 pp. <https://doi.org/10.24043/isj.104>
7. Glison G., Kop polarly alemdegi AQSH pen Qazaqstan arasyndagy ekijaqty qatynastar [Bilateral relations between the United States and Kazakhstan in a multipolar world] // *Kazakhstan journal of foreign studies*. -2021. № 1-2, 25-43 bb.). [in Kazakh].

8. G. Baizaqova. Jibek joly - yntymaqtastyqyng jana kezengi [The Silk Road is a new stage of cooperation]. <https://www.inform.kz/lenta/europe-asian/kz/2018>. [in Kazakh] [Electronic resource].

9. O. Beisenbaev. Bir beldeu, bir jol: Jibek jolyndagy juzdesw [One Belt, One Road: Encounters on the Silk Road] // <https://strategy2050.kz/news/> 15.03.2019. [in Kazakh] [Electronic resource].

10. Qazaqstan men Qytaı syrtqy saudasy [Foreign trade of Kazakhstan and China.]. <http://kz.mofcom.gov.cn/article> -15.04.2022. [in Kazakh] [Electronic resource].

11. Ábıdenqyzy A., Qadylgazyuly Q. Qytaıdyng «Bir beldeu, bir jol» strategiasy jane Qazaqstannyng ekonomıkalyq muddesi [China's One Belt, One Road strategy and Kazakhstan's economic interests]. Monografiya. – Almaty: «Algorıfm», 2023. – 312 b., 105 b. [in Kazakh].

12. Laruelle M. China`s Belt and Road Initiative. China`s Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia. -Washington D.C.: George Wangton University, Central Asia Program, 2018. -1-10 pp.)

13. Qytaı toragsy is-saparmen Qazaqstanga keldi [The Chinese President came to Kazakhstan on a business trip]. <https://www.fmprc.gov.cn/14.09.2022> ж. [in Kazakh] [Electronic resource].

14. Qytaı Centralni Azia obeshayut postrıot bolie tesnoe soobshestva s obshym budushim na vazhnom samite v Sianu [China and Central Asia pledge to build closer community with shared future at landmark summit in Xi'an]. <https://news.cgtn.com/news>. 21.06.2023. [in Russ.] [Electronic resource].

15. Sian samitining elge berer paidasy qandai [What are the benefits of Xi'an summit for the country]? <https://egemen.kz/article>, 12.06.2023. [in Kazakh] [Electronic resource].

16. Krishnan A., India`s Central Asia challenge:A Journal Through China`s Rise and whan it Means for India. – IndiaHarper Collincs, 20207-419 p.

17. Assel G.Bitabarova, Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan//Journal of Contemporary East Asia Studies, 2019, Volume 7, Issue 2. -149-173 pp. DOI: 10.1080/24761028.2018.15533226

18. Elshi Chjan Sao Qazaqstandyq BAQ okilderine suqbaty [Ambassador Zhang Xiao paid a visit to Kazakhstan media representatives]. <http://kz.china-embassy.gov.cn/01.06.2023> [in Kazakh] [Electronic resource].

¹Саркыткан Қ. ²Масабаев К.И.

¹Казахский педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²kmassabayev@hotmail.com

НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ: СТРАТЕГИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ И ИНВЕСТИЦИИ

Аннотация. В данной статье подробно рассмотрены приоритетные направления Стратегии развития Китая на глобальном и региональном уровнях, исходя из выгодного географического положения Китайской Народной Республики и состояния развития экономики после перехода к рыночным отношениям. Кроме того, этапы развития и направления развития рыночных отношений Китая и достигнутые успехи формулируются с помощью конкретных данных. В статье также проанализированы общие черты и различия рыночно-экономических отношений Китая и Казахстана, обсуждены предпосылки к достижению успешности китайской экономики.

В последующем разделе статьи анализируется влияние Китая на мировую экономику посредством стратегии «Один пояс - Один путь», экономические аспекты становления и состояние развития Китайской инициативы.

В заключительном разделе статьи, дается характеристика торгово-экономическим и инвестиционным отношениям Казахстана и Китая. Этим подчеркивается важность Казахстана среди стран Центральной Азии в экономике Китая и прогнозируется будущее развития связей двух стран.

Благодарность: BR20281006 статья написана на основе результатов фундаментального научного исследования на тему: «страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана с точки зрения исторического и современного измерения».

Ключевые слова: Внешняя политика, валовой внутренний продукт, экологическая интеграция, инвестиции, один путь, один пояс, путь света.

¹Kaster S. ²Masabayev K.I.

¹*Abay Kazak National University, Almaty, Kazakhstan*

²*R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²kmassabayev@hotmail.com

NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF KAZAKH-CHINESE RELATIONS: STRATEGY, INTEGRATION AND INVESTMENT

Abstract. This article provides a detailed review of the priority areas of China's development strategy at the global and regional levels, based on the favourable geographical location of the People's Republic of China and progress of the current state of development after transition to the market economy. In addition, the stages of development and directions of China's market relations and the successes achieved are formulated with the use of relevant data. The article also analyses the common features and differences of market-economic relations between China and Kazakhstan, and discusses the preconditions for achieving the success of the Chinese economy.

The following part of the article analyses China's influence on the world economy through the One Belt, One Road strategy, the economic aspects of the establishment and the state of development of the Chinese Initiative.

In the concluding part of the article, the trade, economic and investment relations between Kazakhstan and China are characterised. This emphasises the importance of Kazakhstan among Central Asian countries in China's economy and forecasts the future development of ties between the two countries.

Acknowledgment: Article BR20281006 was written based on the results of fundamental scientific research on the topic: “Countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan from the point of view of historical and modern dimensions.”

Key words: Foreign policy, gross domestic product, economic integration, Investment, One Road One Belt, light Road.

Автор туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан, география ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазПУ профессоры, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кастер Сарқытқан, кандидат географических наук, профессор КазПУ имени Абая, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Kaster Sarkytkan, candidate of geography sciences, professor of Abai KazPU, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Kanat Izimovich Masabaev, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

ISTRI 11.25.19

<https://doi.org/10.63051/kos.2023.2.66>

Mammadov N.

Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan

E-mail: mammadov.namig@yahoo.com

ECONOMICAL FACTORS THAT PROVIDE THE JDP ELECTION VICTORIES (2002-2015)

Abstract. In this study, the main focus is on the economical factors that ensure the victories of the JDP (Justice and Development Party) in the elections by the leadership of Turkey's current President R. T. Erdogan. The study was preferred to the generalized analysis of the JDP's victories in the elections. Founded on August 14, 2001 by R. T. Erdogan, JDP, came to power in the first general election, which was happened on November 3, 2002.

During 2002-2015 the number of election achievements related to the name of R. T. Erdogan and the JDP is 12.

The socio-economic situation and economic development has a decisive role in determining the issue of the result of elections. In other words, economic indicators have the connection with the elections in terms of voting behavior, is being seen a serious achievement of the JDP in this regard. Along with the feeling of the voters or ideological factors, the economy has also played an important role in the elections. The economic crises in the early 2000s, the concern of many layers of the population, determined the voting behavior. In other words, the JDP has been determined as a guarantor of economic stability in Turkey during 2002-2015.

Keywords: Turkey, elections, economical factors, socio-economic situation, economy.

Introduction

The period in the last 20 years of Turkey's history is related to the name of the JDP (Justice and Development Party, AK Parti). Despite the establishment of this party in 2001, political relationship with the National Outlook parties, there were concentrated many eminent political figures. However, when the party determines its ideological direction, preferred relatively different ideas and views. Although these ideas have led to differences and disagreements with National Outlook parties, the party has been decisive in the life of the party and its members of the party. This direction has led to the most successful party of Turkey's political life in 20 years and has led to successfully completing all elections in these years.

The election achievements of the JDP are related to many factors. Among them, economic factors are of great importance in terms of the party's arrival and continuation of the political power.

Materials and research methods

The materials used in this study include various sources of data and information.

1. Existing literature: Previous studies, academic papers, books, and reports that have explored the link between economic factors and election outcomes in general or in the context of Turkey.

2. Statistical databases: Data sources such as official government databases, international organizations' databases (e.g., World Bank, International Monetary Fund), and other economic indicators and databases that provide relevant information on Turkey's economic performance during the specified period.

3. Election data: Official election results data from the Higher Election Board of Turkey, including data on JDP's election victories and their vote shares.

The research methods section outlines the specific approach used to analyze the data and answer the research question:

1. Quantitative analysis: This study can involve statistical analysis techniques to assess the relationship between the JDP's election victories and various economic factors. Multiple regression analysis is used to examine the impact of specific economic indicators, such as GDP growth, unemployment rates, inflation, and income inequality, on the JDP's electoral success.

2. Time-series analysis: This method is utilized to study the trends and patterns in the economic performance and JDP's election victories over the specified period. It allows for an examination of how the party's success may have been associated with economic conditions during different election cycles.

3. Comparative analysis: The study can compare the economic performance of the country

History of the study of the problem

Founded in August 2001 JDP, a year after with the leadership of Rejep Tayyip Erdogan, got 34 percent votes in November 2002, came to power and organized a government alone. Another party represented in the parliament was the Republican Public Party (RPP) with 19 percent. Another parties, the DLP (Democratic Left Party), NMP (Nationalist Movement Party) MP (Motherland Party), which represented the previous government in the form of a coalition, could not be represented in Parliament. Although one of the main issues after the election was due to the organization of the government, another important question arose in connection with the newly established party, the JDP's election in such a short period of time. The JDP demonstrated the success of 12 elections, repeating its achievements in the election in November 2002 and other elections which covering the process we investigate. Within 5 parliamentary, 3 municipalities, 3 municipal and 3 referendums after November 2002, a total of 11 election competitions have been won. If we add the presidential elections on August 10, 2014 to these elections, the number of election achievements related to the name of R. T. Erdogan is 12. In the elections, June 7, 2015 and November 1, 2015, the Secretary-General of the JDP in the parliamentary elections officially was not R. T. Erdogan. Nevertheless, in the eyes of the population, R. T. Erdogan and the moral commitment between the JDP were constantly related to the situation and was evaluated in this context. R. T. Erdogan also demonstrated that the moral commitment continues with the JDP, where the founder on various platforms. In other words, in all elections, Erdogan factor is an indisputable indicator of election achievements. This fact is accepted by everyone, both supporters and againsts.

Discussion

At the same time, it is seen that the organization of political relations from a professional point of view has an impact on the victory of the JDP in 12 consecutive elections. The fact that the JDP won 12 elections highlights the fact that relations with the population are supported by professional approaches in convincing, mobilizing and positively influencing voter behavior. R.T.Erdogan's statement to Turkey in one of his talks during the establishment of the JDP on August 14, 2001, "Nothing will happen in Turkey as before"¹ [Hürriyet, August 14, 2001] was also important in terms of political relations activities. The effort has been instrumental in redefining many of the content presented. During those talks, R. T. Erdogan also called for early elections, noting that they are confident in the future² [Hürriyet, 14 Ağustos 2001]. This can be seen as an indication of how ambitious they are and how confident they are that they will win the election. Following the widespread perception that the methods used by the party behind the JDP's election achievements were very effective, its rivals also followed the JDP's example, but failed to defeat the JDP. The leadership factor also played an important role in this issue. Thus, on the eve of the elections, R.T.Erdogan stood out as a political alternative with his charismatic personality, municipal work and ability to say political slogans. This alternative seemed to be a candidate for

power in the first elections, as a force driven by the growing public outcry against the military bureaucracy and politicized judiciary after each coup and memorandum. The 2002 elections were held amid political tensions in Turkey and the economic crisis that followed. In these elections, the DLP lost only 20 percent of the vote compared to the previous election and received only 1.22 percent of the vote. The NMP lost 10 percent of the vote and received only 8.36 percent³ [T.C. Resmi Gazete, 10 Kasım 2002, sayı-24932]. By the Supreme Election Commission (SEC) due to the rejection of R.T. Erdogan's candidacy, the JDP government was formed under the leadership of Abdullah Gul. However, shortly afterwards, a constitutional amendment implemented with the support of the RPP, followed by elections in one of the regions (Siirt), Erdogan was elected MP and formed a new government as Prime Minister. Recep Tayyip Erdogan has ruled Turkey as Prime Minister, and since 2014, for the first time as President elected by national elections. In general, 12 Presidents have been in power in Turkey since 1923. Five of them (I. Inonu, J. Bayar, S. Demirel, T. Ozal and R.T. Erdogan) were first elected Prime Minister and then President⁴ [Cumhur Başkanları ve Dış Politika, 2016, 323]. Originally from Rize, R.T.Erdogan was born on February 26, 1954 in Istanbul. He graduated from Gasimpasa Piyala Primary School in 1965, and Imam Khatib High School in Istanbul in 1973. He also passed the exams for the difference classes and received a diploma from Eyyub High School. He received his university education at the Faculty of Economics and Commerce of Marmara University and graduated in 1981. R.T. Erdogan, who was active in the National Turkish Student Union during his high school and university years, was elected to the leadership of the Beyoglu Youth Branch of the National Salvation Party in 1976, and to the leadership of the Istanbul Youth Branch in the same year. Erdogan held this position until 1980, and after the ban on political parties, he worked in the private sector for some time. R.T. Erdogan, who resumed his political activity in 1983 with the establishment of the Welfare Party, was elected head of the party's Beyoglu district in 1984 and head of the Istanbul province in 1985. While in office, he sought to expand the involvement of women and youth in politics by developing organizational activities that would serve as a model for other political parties. This organization not only helped the Welfare Party to which it belonged in the 1989 municipal elections in Beyoglu, but also set an example for the party's activities throughout the country⁵ [Recep Tayyip Erdoğan Biyografisi]. He was the mayor of Istanbul in 1994-1997 and won the sympathy of the people by solving many of the city's chronic problems. He was arrested in Siirt in 1997 for a poem he read and his position was terminated. In 2003, he was again elected to parliament from the Siirt and elected Prime Minister. The reforms he implemented during his tenure as Prime Minister and later President further increased his popularity among the people and laid the foundation for his victory in the elections and his activities in these areas. Despite being at the highest levels of active politics as mayor, prime minister and president, Erdogan's ability to communicate with people face to face, shake hands, look into their eyes, ask questions and listen to their grievances shows the importance he attaches to this issue. His frequent visits to taxi ranks, eating sweets with citizens in cafes, paying attention to the exchange of views without refusing invitations to tea, and his close interest in those in need are the most common indicators of trust between him and society. In a difficult situation, such as the violence in Gezi Park in 2013, the coup attempt carried out by FETO on December 17-25, 2013 using groups deployed within the judiciary and security forces, and the attempted military coup on July 15, 2016, This sense of trust created between them has shown itself, and the support of the society has been on his side in overcoming all these difficulties. The expression "man of the nation", which is widely reflected in the posters, was also used by the national will as an indicator of support for R.T. Erdogan. In other words, this sense of trust was built over the years, not in a short time, but as a result of extraordinary efforts. The effect of the years-long process of direct and continuous communication is great, as the strong connection between the JDP and the electorate continues after 12 elections.

General economic situation.

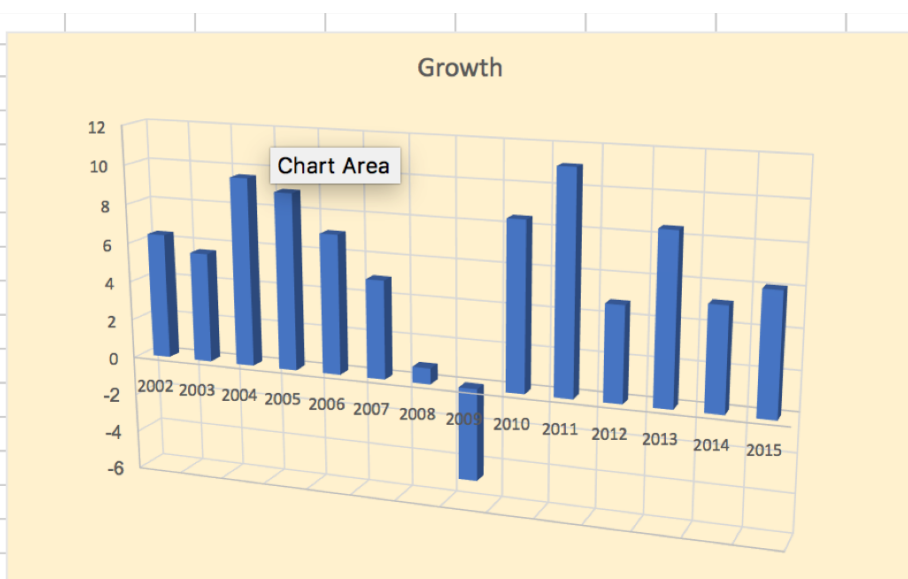
The JDP, which came to power on its own as a result of the 2002 parliamentary elections, continues to thrive with its organizational changes, formations and achievements in many areas, especially the economy. The JDP government, which came to power after the economic crisis of 2001, took the first step towards achieving stable economic development in Turkey by implementing a number of measures, such as financial discipline, organizational reforms, clear privatization policy, and regulation in the banking sector. These measures, along with the short-term stability achieved as a result of the adjustments, have led to progress in key macroeconomic indicators, increased investment in the Turkish economy as a result of increased confidence in the country, expanded investment opportunities in growing and developing economies and changes in social standards, progress has also been made. In the period leading up to the international economic crisis that emerged in the United States in 2008, spread rapidly around the world, and deepened in 2009, Turkey has made significant economic progress. In particular, the sustainable development of the Turkish economy between 2002 and 2007 was (and is considered) one example of this situation. During the crisis, at a time when both national and international trade was declining and the economic situation of many developed countries was deteriorating, Turkey's geopolitical position and effective foreign policy led to increases in domestic demand and exports due to the diversity of its trading partners. With this development, the process ended with minimal losses as much as possible. Between 2002 and 2015, when the JDP was in power, the Turkish economy grew by an average of 5-7% per year⁶ [TUIK, 15.01.2022].

Economic situation and voting behavior.

Voting behavior in the election process is not entirely spontaneous. Among the assessments made by voters about the party they will vote for before they go to the polls, the general state of the economy and how people affect their budgets are important factors. The question of whether the indicators within the economy are negative or positive determines the direction in which voter assessment will be directed. In other words, in terms of voting behavior, which is determined by economic indicators, the JDP is seen to have made significant progress. Privatization revenues, which increased significantly in the first years of government, were also seen by the government as significant development. Thus, in 1985-2002, privatization revenues in Turkey amounted to 8 billion. In 2003-2007, it amounted to 33 billion dollars⁷ [Üzümçü A. ve b. 2014, s.734]. As the achievements of the economy manifest themselves in the lives of individuals, the JDP has added economics along with emotional or ideological factors in the votes cast, and has determined the behavior of some sections of society to vote with a degree of "stability" concern. In the political communication companies implemented by the JDP, the emphasis on the economy has always been at the center and has left its mark under the slogan "Let stability continue, let Turkey grow." Progress in the economy is seen by the JDP as part of its service policy. For this reason, slogans have been prepared in the company content in both general and municipal elections. Among them are "we think big, we choose service", "sustainable service, sustainable development", "our work is service, our strength is the nation" in the municipal elections of March 29, 2009⁸ [29 Mart 2009 Yerel Seçimlerinde Siyasal İletişim Uygulamaları, s.11] and the slogan "always nation, always service" used in the March 30, 2014 municipal elections played a major role. In addition, the slogan "They talk, the JDP implements" in the June 7, 2015 parliamentary elections⁸ [Cumhurbaşkanı, Kars'ta halka AKP sloganıyla seslendi, 2015] shows that the JDP's election campaign is dominated by economic and service headlines. Between 2002 and 2015, when the AKP was in power, Turkey's GDP increased almost fourfold, from \$ 236 billion to \$ 862 billion. Annual per capita income has also tripled despite the increase in the total population. In 2002, the annual per capita income was \$ 3,492, but in 2016 it increased to \$ 10,883. As a result of all these developments, the Turkish economy left the group of low-income countries in 2002 and rose to the level of high-middle-income countries in 2016.

Graph-1.

Years	Growth
2002	6.4
2003	5.6
2004	9.6
2005	9
2006	7.1
2007	5
2008	0.8
2009	-4.7
2010	8.5
2011	11.1
2012	4.8
2013	8.5
2014	5.2
2015	6.1

Source: TUIK

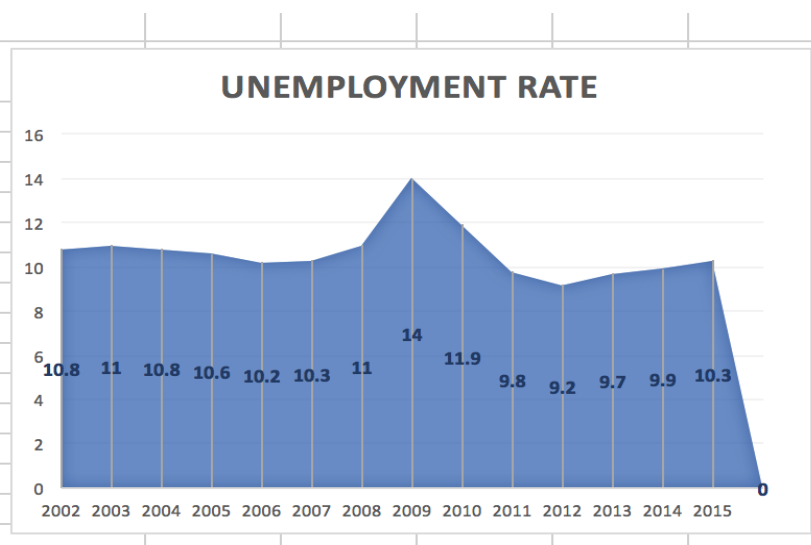
In 2002, before the 2008 international economic crisis, Turkey's foreign trade volume steadily increased, declined in 2009 due to the effects of the crisis, and only rose again to pre-crisis levels in 2010. In terms of foreign trade in general, if we analyze the period from 2002 to 2015, Turkey has made significant achievements during this period, expanded market and production areas, and achieved a positive development in terms of foreign trade.

Social situation.

The JDP government, which was in the economy between 2002 and 2015, ensured stability in the economy along with political stability. Inflation, which rose to double digits in 2008 as a result of the international financial and economic crisis, remained in single digits, with the exception of 2011. Although inflation rates are still higher than in a number of developed countries, which are currently competing with the most developed countries in the international market, this ratio is equally important in terms of showing the level of the Turkish economy over the 13 years.

Graph-2.

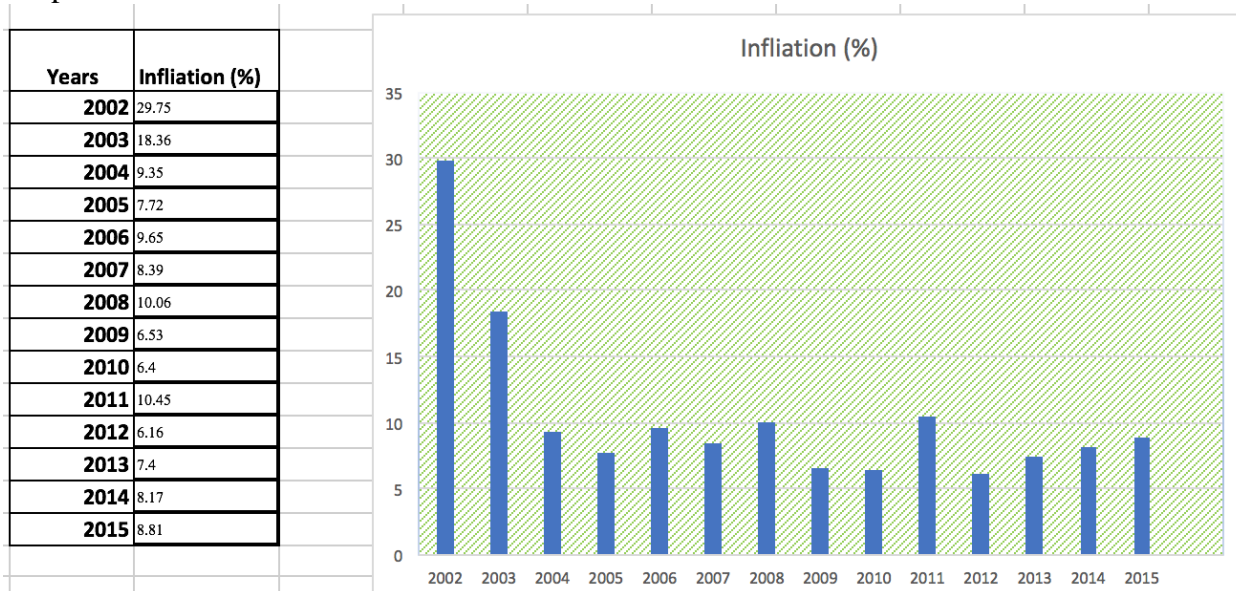
Years	Unemployment rate
2002	10.8
2003	11
2004	10.8
2005	10.6
2006	10.2
2007	10.3
2008	11
2009	14
2010	11.9
2011	9.8
2012	9.2
2013	9.7
2014	9.9
2015	10.3

Source- TUIK

The economic achievements since the JDP came to power in 2002 have also had little effect on unemployment. Unemployment, which stood at 10% from 2002 to 2008, was 14% in 2009, along with the global economic crisis of 2008. As a result of the developed policies, the unemployment rate began to decline from next year. Unemployment, which was a single digit in 2011, was again higher than 10% in 2015.

Graph-3.

Source-TUIK

Results

As a political party founded under the leadership of R. T. Erdogan, the JDP has built its activities on these principles, taking into account both political theories and their experience in Turkey, while demonstrating its ability to win the 12 elections it has joined since its formation on August 14, 2001. In Turkey, some key principles, such as the focus on the national and moral values of the population and the development of a service-oriented policy, have been a turning point for the JDP. The role of R.T. Erdogan's personal qualities and leadership skills, character and other qualities in winning the elections is undeniable.

Conclusion

Along with the leadership factor, the country's economic situation and economic development, as well as the emergence of a certain stability in this regard, had a significant impact on voting behavior. It is clear that Turkey has made significant progress and development on many indicators with its economic achievements during the JDP government. Among the reasons for these developments are the economic and political stability achieved in the 13 years, changes in the overall structure of the economy, innovations and developments in the private sector, especially the steps taken to create a healthy organizational structure with Turkey's sound and secure stability.

References:

1. Cumhuriyetin İlk 100 Yılı ve Dış Politika. Editor- Haydar Çakmak. Ankara, Kripto, 2016, I baskı.
2. Cumhurbaşkanı, Kars'ta halka AKP sloganıyla seslendi // <https://t24.com.tr/haber/cumhurbaskani-karsta-halka-akp-sloganiyla-seslendi,298607>, [25.09.2021]
3. Erdoğan: Artık Hiç Bir Şey Eskisi Gibi Olmayacak. Hürriyet, 14 Ağustos 2001- <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-hic-bir-sey-eskisi-gibi-olmayacak-10050> [14.09.2021]

4. GÖKSU O. Kamuoyu Araştırmalarında Tutarlılık Sorunsalı: 2010-2018 Dönemi Kamuoyu Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme. Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi • Yıl/Year: 2018 • Özel Sayı, ss/pp. e30-e54 • ISSN: 2630-6220 DOI: 10.17829/turcom.469863 // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/566546> [16.09.2021]

5. İlk kez sessiz sedasız ön kampanya yaptık // www.akparti.org.tr/haberler/ilk-kez-sessiz-sedasiz-on-kampanya-yaptik/ [03-02-2019]

6. 4. Recep Tayyip Erdoğan Biyografisi // <https://www.haberler.com/recep-tayyip-erdogan/biyografisi/> [20.10.2021]

7. 2. T.C. Resmi Gazete, 10 Kasım 2002, sayı-24932

8. Türkiye Genel Seçim Tarihi // www.yenisafak.com/secim/genel-secim/

9. Üzümcü A. ve b. Türkiye’de İktisadi dönüşümler ve Politik yansımaları // Türkiye’nin politik tarihi, Ankara, 2014.

10. 29 Mart 2009 Yerel Seçimlerinde Siyasal İletişim Uygulamaları//baskanlikreferandumu.siyasaliletisim.org/wp-content/uploads/2009/04/29MartYerelSecimleriStratejikRaporu.pdf

11. TÜİK, <https://www.tuik.gov.tr> [15.01.2022].

Мамедов Н.

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан

E-mail: mammadov.namig@yahoo.com

ӘДП-НЫҢ САЙЛАУДА ЖЕҢІСТЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР (2002-2015)

Аңдатпа. Бұл зерттеу Түркияның қазіргі президенті Р.Т.Ердоғанның жетекшілігімен өткен сайлауда ӘДП (Әділет және даму партиясы) жеңісін қамтамасыз ететін экономикалық факторларға назар аударады. Бұл зерттеу ӘДП-ның сайлаудағы жеңістерін жалпылама талдаудан гөрі артықшылыққа ие болды. 2001 жылы 14 тамызда Р.Т.Ердоған негізін қалаған ӘДП 2002 жылы 3 қарашада өткен алғашқы жалпы сайлауда билікке келді.

2002-2015 жылдар аралығында Р.Т. Ердоған мен ӘДП есімімен байланысты сайлау жетістіктерінің саны 12-ге жетті.

Әлеуметтік-экономикалық жағдай мен экономикалық даму сайлаудың нәтижесі туралы мәселені анықтауда шешуші рөл атқарады. Басқаша айтқанда, экономикалық көрсеткіштер сайлаушылардың мінез-құлқы бойынша сайлаумен байланысты, бұл тұрғыда ӘДП-нің айтарлықтай жетістіктері байқалады. Сайлауда сайлаушылардың сезімімен немесе идеологиялық факторлармен қатар экономика да маңызды рөл атқарады. 2000-шы жылдардың басындағы халықтың көптеген топтарын алаңдатқан экономикалық дағдарыстар сайлаушылардың мінез-құлқын анықтады. Басқаша айтқанда, ӘДП 2002-2015 жылдар аралығында Түркиядағы экономикалық тұрақтылықтың кепілі ретінде анықталды.

Түйін сөздер: Түркия, сайлау, экономикалық факторлар, әлеуметтік-экономикалық жағдай, экономика.

Мамедов Н.

Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

E-mail: mammadov.namig@yahoo.com

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВШИЕ ПОБЕДЫ ПСР НА ВЫБОРАХ (2002-2015)

Аннотация. В данном исследовании основное внимание уделяется экономическим факторам, обеспечивающим победы ПСР (Партии справедливости и развития) на выборах под руководством действующего президента Турции Р. Т. Эрдогана. Данному исследованию было отдано предпочтение перед обобщенным анализом побед ПСР на выборах. Основанная 14 августа 2001 года Р. Т. Эрдоганом, ПСР пришла к власти на первых всеобщих выборах, которые состоялись 3 ноября 2002 года.

В период 2002-2015 гг. количество электоральных достижений, связанных с именем Р.Т. Эрдогана и ПСР, составляет 12.

Социально-экономическая ситуация и экономическое развитие играют решающую роль в определении вопроса о результате выборов. Другими словами, экономические показатели имеют связь с выборами в плане поведения избирателей, в этом отношении видны серьезные достижения ПСР. Наряду с чувствами избирателей или идеологическими факторами, экономика также играет важную роль на выборах. Экономические кризисы начала 2000-х годов, волновавшие многие слои населения, определили поведение избирателей. Другими словами, ПСР была определена как гарант экономической стабильности в Турции в период 2002-2015 гг.

Ключевые слова: Турция, выборы, экономические факторы, социально-экономическая ситуация, экономика.

Information about authors:

Namig Mammadov, Doctor Phd, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

Автор туралы мәлімет:

Намиг Маммадов, PhD докторы, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан.

Сведения об авторах:

Намиг Мамедов, доктор PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Ошан Ж.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: zhan918@mail.ru

XVIII-XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚЫТАЙ КАРТАЛАРЫНДА КӨРСЕТІЛГЕН ІЛЕНІҢ ОҢТҮСТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЖЕР АТТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Іле өзенінің оңтүстігіндегі қазақ даласының топонимдерін зерттеуге арналған, өйткені олар XVIII-XIX ғасырлардағы қытай карталарында ұсынылған. Зерттеу белгілі бір уақыт аралығында Қытай картографтары жасаған тарихи карталарда осы аймақтың географиялық атауларын анықтауға және талдауға бағытталған. Жұмыстың мақсаты Қытайдың тарихи карталарында ұсынылған Іле оңтүстігіндегі қазақ даласының топонимиясын анықтау және түсіндіру болып табылады. Мақала авторлары XVIII-XIX ғасырлардағы аймақтың топонимикасындағы эволюция мен өзгерістерді анықтау үшін карталарды, атластарды және нұсқаулықтарды қоса алғанда, әртүрлі карта көздерін талдайды. Зерттеу әдістемесі геоақпараттық талдаудың заманауи әдістерін және топонимияны талдаудың лингвистикалық тәсілдерін қолдана отырып, тарихи картографиялық материалдарды кешенді талдауға негізделген. Авторлар әртүрлі карталардағы жер атауларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, сондай-ақ олардың саяси өзгерістер, мәдени байланыстар және тілдердің өзгеруі сияқты ықтимал себептерін ескереді. Зерттеу нәтижелері осы аймақтағы тарихи процестерді түсіну үшін, сондай-ақ қазақ даласының мәдени-географиялық ортасы мен тарихи мұрасы туралы ғылыми білімді кеңейту үшін пайдалы болуы мүмкін. Зерттеу сонымен қатар белгілі бір аймақтың мәдени және географиялық ерекшеліктері мен олардың тарихи карталардағы көрінісі арасындағы байланысты жақсы түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Кілт сөздері: Орталық Азия, қытай жазба деректері, карта, тарихи география.

Кіріспе

Қытай жазба деректеріндегі Қазақстан мен Орталық Азия туралы мәліметтер беру мүмкіндігі қытайда билік еткен моңғолдардың Юань империясының құлауымен бірге біртіндеп тоқырауға бет алды. Юань империясының орнында құрылған Мин династиясының шекарасы этникалық ханьдер қоныстанған шын мәніндегі Қытай жері аумағымен шектеліп тұрды. Елдің батыс солтүстік шекарасы Цзяюйгуан қамалынан батысқа анда-мұнда ғана озып шыққанмен, артынша әуелгі өрісімен қайда шектеліп қалып отырды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XVIII-XIX ғасырлардағы қытай карталарында ұсынылған Іле өзенінің оңтүстігіндегі қазақ даласының топонимдерін зерттеу әртүрлі зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Міне, олардың бірнешеуі:

Тарихи дереккөздерді талдау: зерттеудің бастапқы әдісі көрсетілген уақыт кезеңінде қазақ даласының топонимдері туралы мәліметтерді қамтитын тарихи құжаттарды, карталарды, нұсқаулықтарды және басқа да дереккөздерді талдаудан тұрады. Бұл қытайлық картографиялық жұмыстар, саяхатшылардың жазбалары, географиялық трактаттар және т. б. болуы мүмкін.

Картографиялық талдау: топонимдерді және олардың карталарда орналасуын анықтау үшін сол кездегі картографиялық материалдарды пайдалану. Бұл әртүрлі карталарды

салыстырмалы талдауды және уақыт өте келе жер атауларының атаулары мен географиялық орналасуындағы өзгерістерді анықтауды қамтиды.

Лингвистикалық талдау: топонимдердің лингвистикалық ерекшеліктерін және олардың қазақ тіліне немесе өңірдің басқа тілдеріне сәйкестігін зерттеу. Бұл сөздердің шығу тегін, жергілікті диалектілерді және топонимдерге қатысты мәдени аспектілерді талдауды қамтуы мүмкін.

Археологиялық олжаларды зерттеу: археологиялық деректерді, соның ішінде артефактілерді, археологиялық нысандарды және жергілікті тұрғындардың олжаларын тарихи контексте аталған аймақта белгілі бір топонимдердің болуын растау немесе жоққа шығару үшін зерттеу.

Мәдени-тарихи талдау: XVIII-XIX ғасырлардағы Қытай карталарындағы топонимдердің мағынасы мен мағынасын түсіну үшін аймақ халқының тарихи оқиғаларын, мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлерін зерттеу.

Осы әдістердің үйлесімі өзеннің оңтүстігіндегі қазақ даласының топонимдерін немесе көрсетілген уақыт кезеңінің Қытай карталарын неғұрлым толық және терең зерттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Бұл тақырып әлі де аз зерттелген және қосымша зерттеуді қажет етеді. Соңғы жылдары аймақтың тарихи картографиялық материалдарына деген қызығушылық артып келе жатқанына қарамастан, XVIII-XIX ғасырлардағы қытай карталарында қазақ даласының топонимдерін егжей-тегжейлі зерттеу шектеулі болып қала береді. Қазіргі уақытта тек шектеулі зерттеу көздері, соның ішінде тарихи карталар, мұрағаттық жазбалар және жеке зерттеушілердің жұмыстары қол жетімді. Алайда, қытай карталарындағы топонимдерді олардың тарихи, мәдени және геосаяси маңыздылығы тұрғысынан жүйелі және жан-жақты талдау әлі жеткілікті түрде жүргізілген жоқ. Тақырыпты тереңірек зерттеу үшін мұрағаттық материалдарды талдауды, лингвистикалық және мәдени-тарихи зерттеулерді, сондай-ақ сол кездегі басқа көздермен және картографиялық материалдармен салыстырмалы талдауды қамтитын қосымша зерттеулер қажет. Осылайша, "өзеннің оңтүстігіндегі қазақ даласының топонимдері немесе XVIII-XIX ғасырлардағы қытай карталарында" тақырыбы өзекті болып қала береді және одан әрі зерттеу мен зерттеу үшін қызығушылық тудырады деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері

1644 жылы қытайда этностық мәнжурлердің Цин патшалығы орнап өз билігін жүргізе бастады. Осыдан сәл бұрын, нақтап айтар болсақ 1633 жыл Батыр хонтайжы (Эрдени Батур хунтайджи) Жоңғар хандығын орнатып, хандықтың алғашқы билеушісі болды. Қуатты Жоңғар хандығының сақталуы Цин патшалығы ықпалының Қазақстан мен Орта Азияға қарай жылжуына ешқандай мүмкіндік бермеді. Осыған байланысты Қытай деректемелерінде Қазақстан мен Орта Азияға қатысты мәліметтер тым сирек болды. Аздаған деректерді олар Жоңғар хандығынан, батыс деректерінен немесе жекелеген елшілердің аузынан жазып қалдырып отырды. Сөйтіп, Цин патшалығының аталған кезеңдегі Қазақстан мен Орта Азия туралы танымы Моңғол дәуірінде қалыптасқан тарихи географиялық біліммен ғана шектеліп қалды. Кейде тіпті ғұн немесе түркі дәуірінде жазылған тарихи еңбектегі мазмұндар бойынша баяндалды. Цин династиясы дәуіріндегі авторлар көп уақыт бойы Қазақ хандығын Сыма Цян, Бань Гу қатарлылар жазған антикалық шығармаларда айтылатын «Давань мемлекеті» ретінде көрсетті. Мұндай жағдай аталған кезеңде қытайлардың Қазақстан мен Орта Азияның тарихы туралы өте аз білегіндігінің нақты көрінісі саналады. Сөйтіп, Цинь патшалығы дәуіріндегі Қазақ хандығына, оның жер-суы мен тарихына қатысты нақты

деректер кешені Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін ғана қалыптаса бастады. XVIII ғасырдың 50 жылдарында Жоңғар хандығының ресми жойылуы қазақтарды өздеріне мүлде бейтаныс «шүршіт» деген жат жұрттықтармен көрші етті. Шүршіттер де өздері «қазақ» деген атын ғана естіп келген елмен жақын таныса түсті. Сөйтіп дәл осы тұстан бастап олар қазақтарға қатысты әр түрлі мәліметтерді жазып қалдыра бастады.

Осындай деректер кешенінің бір бөлігі тарихи карталар саналады. Цин империясы дәуіріндегі Қазақстан тарихы туралы алғашқы мәлімет сақталған тарихи карта ретінде Қытайда барған фламандтық иезуит миссионер Фердинанд Вербист (*қытайша аты: Нань Хуайжэнь*) 1674 жылы салған картаны атауға болады. Қытайша «Кунь юй цуань ту» деп аталған бұл карта қытай тарихындағы алғашқы әлем картасы саналады. Картада Орталық Азияның тарихи жер-су атаулары сақталған. Аталған картаның салынған кезі әрине Цин патшалығының қазақтарды әлі толық танымайтын кезіне жатады. Соған қарамастан «Қазақ» атауы алғаш осы картада кездеседі[1].

Аталған картаның бір нұсқасы Тайвандағы Гугун мемлекеттік мұражайында, тағы бір нұсқасы ҚХР Хэбэй провинциясындағы Хэбэй университетінде сақтаулы. Бұдан тыс ҚХР жарық көрген карталар жинағынан енгізілген[2].

Қазақ тарихы мен тарихи географиясынан маңызды деректер беретін тарихи еңбек ретінде Цин империясының мәнжу шенеунігі және дипломаты болған Тулишеннің «И юй лу» // «*異域录*» («Шет елдер туралы жазбалар») атты еңбегін атауға болады[2]. 1712 жылы император Канси патша шенеунігі Тулишенді Еділ қалмақтарының ханы Аюке ханға елшілікке аттандырады. Тулишен 1714 жылы Қалмақияға жетіп дипломатиялық миссиясын аяқтап, 1715 жылы Пекинге оралады. Ол Моңғолия арқылы Қазақ даласына өткеннен кейін Ертісті бойлап, одан әрі Еділ қалмақтарына барып қайтқан. «И юй лу» («Шет елдер туралы жазбалар») оның осы сапарда көрген-білгендерін мазмұн еткен. Бұл кітап алғаш рет 1723 жылы жарық көрді. Ол XVIII ғасырдың басындағы Қазақстанның тарихи географиясын зерттеудегі өте құнды материал саналады. Еңбек жазба мәтін және карталар сынды екі түрлі мазмұнды қамтиды. Карталар бөліміндегі жер-су аттары қытай және мәнжу екі тілде жазылған. Жер атауларының мәнжуше жазылуы тарихи жер аттарын дәл тануға орасан зор көмек береді.

Бұл картада: Алтай, Алакэ шан (Алатау), Тобол, Жайсаң көлі, Ертіс, Жайық, Саратау (Саратов), Қазақ, Цебан Рабдан деген жер атаулары жазылған.

Орта Азия мен Қазақстан туралы мәліметтер беретін қытай карталарының ең бастылары «Император Канси картасы», «Юнчжэн ши пай ту» («Император Юнчжэннің 10 қатарлы картасы») және «Цяньлун шисань пай ту» («Император Цянь Луннің 13 қатарлы картасы») деген үш картаны атауға болады[3].

Бірінші карта Император Кансидің жарлығы бойынша батыстық миссионерлер салған ендік пен бойлық торы бар соңғы үлгідегі карта. Бұл карта 1708-1718 жылдары салынды. Ол кезде Жоңғар хандығы әлі Цин патшалығына кірмегендіктен, Шыңжаңға және оған қанаттас өлкелерді картаға толық түсіру мүмкін болмады.

«Юнчжэн ши пай ту» («Император Юнчжэннің 10 қатарлы картасы») деп аталған келесі карта 1725 жылы салынды. Оның қамтыған көлемі алдыңғы картаға қарағанда ауқымды болды. Қазақ даласының жер-су атаулары көптеп кіргізілді.

Осы үш картаның ішіндегі «Цяньлун шисань пай ту» («Император Цяньлуннің 13 қатарлы картасы») делінген үшінші карта 1775 жылы жарық көрді. Бұл карта алдыңғы екі карта негізінде салынғанмен, көптеген тың мазмұндармен толықты. Картада Қазақ даласы ауқымды түрде қамтылып, көптеген жерлер картаға енгізілді.

Сурет-1. Тулишеннің «И юй лу» кітабындағы картаның бір бөлігі

Дегенмен бұл картада көрсетілген жер атауларын зерттеу аса күрделі жұмыс саналады. Оларды анықтап түбегейлі ғылыми шешім шығару кешенді зерттеуді қажет етеді. Төменде біз мақаланың көлемін ескере отырып аталған картаның Қазақстан аумағына, соның ішінде Іленің оң жағалауындағы біраз жер атауларын кесте түрінде көрсетіп отырмыз. Бұл жер атауларының біразы қазіргі жер атауларымен сәйкес келеді, алайда қазіргі бар жер-су аттарына сәйкеспейді.

Нәтиже

Таблица 1. Картада көрсетілген Іленің оң жағалауындағы кей жер атаулары

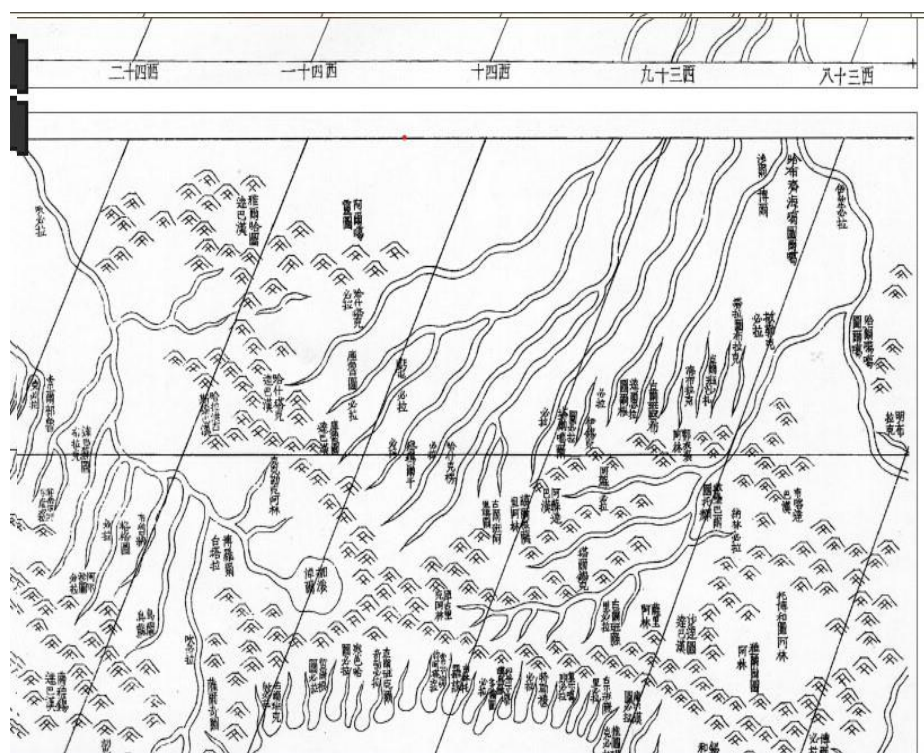
Қытайш асы	Қытайша пинин транскрипциясы	Қазақша тыранскрипциясы	Қазақша атауы	ескер тпелер
托博和 图阿林	Tuo bo he tu alin	Тобохэту алин	Тобокты тауы?	阿林(Алинь) Мәнжу ше тау
雅尔冈 图阿林	Ya er gang tu alin	Я-эрганту алин	Я-эрганту тауы?	
沙达图 达巴汉	Shada tu da bahan	Шадату дабахан	Шадату шыңы?	Дабакхан

				(«达巴汉») моңғолия – «асу», «бел» т.б.
萨里阿林	Sa li alin	Сали алин	Сары тау	
库古里克阿林	Ku guli ke alin	Кугуликэ алин	Көгүлік жотасы	
塔尔锡克	Ta er xi ke	Та-эршике		
布喀达巴汉	Bu kada bahan	Бука дабахан	Бұғы тау	
纳林必拉	Na lin bila	Налин била	Нарын өзені	
古尔班萨里必拉	Gu er ban sa li bila	Гуэрбан Сали била	Үш Сары өзені	
撤勒克必拉	Che le ke bila	Чэлэкэ била	Чілік өзені	
塔拉图布拉克	Ta latu bu lake	Талату булакэ	Талату? бұлақ	
古尔班察扎	Gu er ban cha zha	Гуэрбан Чачжа	Үш Чажа	
鄂衣衮阿林	E yi gun Alin	Э-и гунь алин		
古尔班察布达尔必拉	Gu er ban cha bu da'er bila	Гуэрбан Чабудаэр	Үш Шабдар	
图尔根必拉	Tu er gen bila	Туэргэн била	Түрген өзені	
伊锡克图必拉	Yi xi ke tu bila	Исикэту била	Есік өзені	
塔尔噶尔必拉	Ta er ga er bila	Таэрга-эр била	Талғар өзені	
海布拉克	Hai bu lake	Хай булакэ	Қай бұлақ	
阿苏必拉	Asu bila	Асу била	Асы өзені	
阿苏达巴汉	Asu da bahan	Асу дабахань	Асы тауы	
谟尔根萨里阿林	Moergen sa li alin	Моэргэн сали алин	Морган (Мөрген) Сары тауы	
古尔班阿里玛图	Gu er ban Alimatu	Гуэрбань Алимату	Үш Алматы	
哈什克楞必拉	Ha shi ke leng bila	Хашикэлэн била	Қаскелең өзені	
察玛尔干	Cha ma er gan	Чамаэрган	Шамалған	
虧屯必拉	Kuitun bila	Куйтун била	Күйтін өзені	
库尔图达巴汉	Ku er tu da bahan	Куэрту дабахань	Күрті асуы (бел)	
库尔图必拉	Ku er tu da bila	Куэрту била	Күрті өзені	
哈什塔克达巴汉	Ha shi ta ke da bahan	Хашитакэ дабахан	Қастек асуы	

哈什塔克必拉	Ha shi ta ke da bila	Хашитакэ била	Қастек өзені	
哈拉洪古斯达巴汉	Ha lahong gu si da bahan	Халахонгусы дабахань	Қарақоңыз асуы	

Сурет 2. «Цяньлунь шисан пай ту» («Император Цяньлуннің 13 қатарлы картасы») картасының бір бөлігі

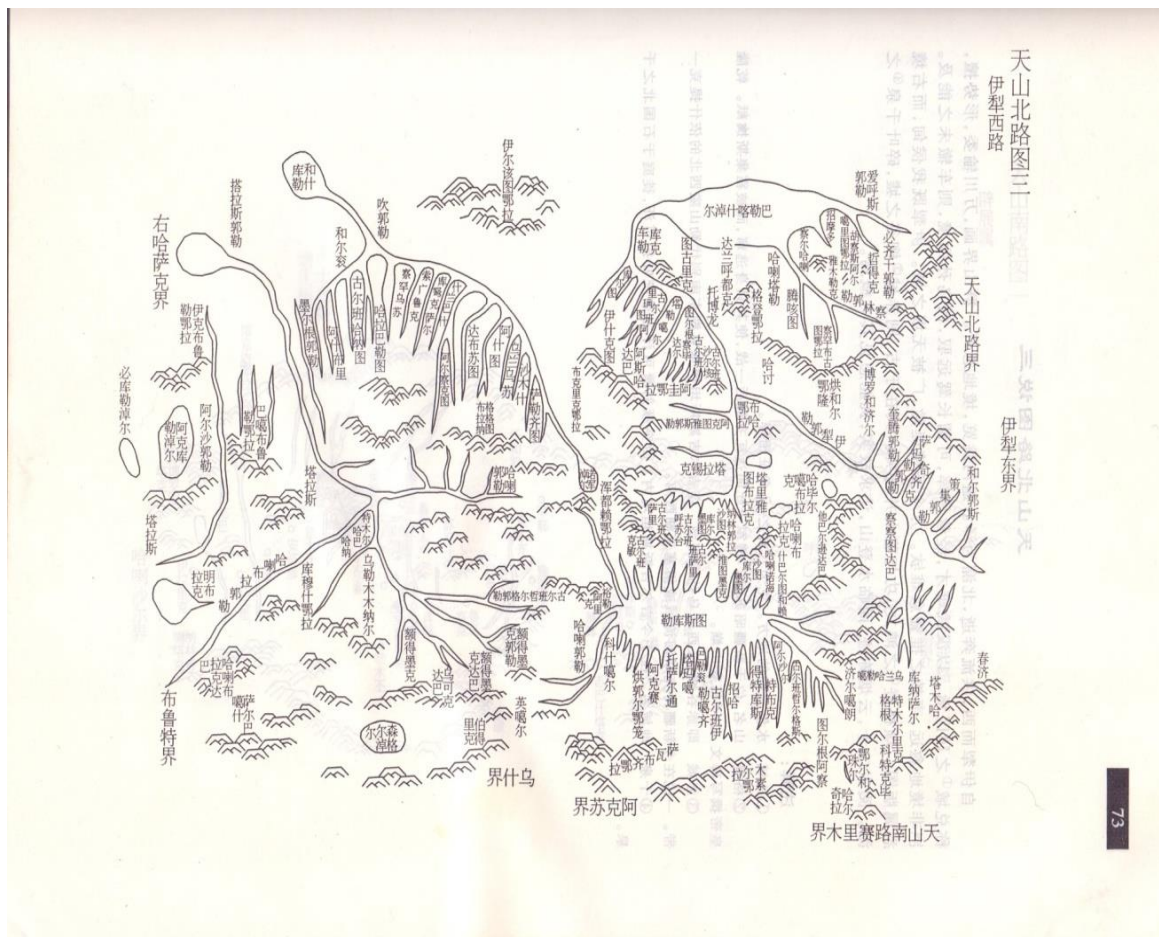
«Цяньлун шисань пай ту» («Император Цяньлуннің 13 қатарлы картасы») картасының бір бөлігі

Цин патшалығы Жоңғарияны жаулап алғаннан кейін аймақтанулық еңбектер жазуды жедел қолға алды. Бұл еңбектердің көбі Сиюй, яғни Батыс аймақ тақырыбында жазылғанымен, мазмұны бұрынғы Жоңғария мен Қашғария аумағымен шектелген жоқ, Орта Азия және Қазақстанға қатысты мазмұнмен толықталып отырды. Сондай еңбектердің бірі Фу Хэн 1782 жылы жазған «Патша бекіткен патшалыққа қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамасы» атты еңбек Цин патшалығы тарихында батыс өлкенің тарихи-географиясы туралы құнды еңбек саналады. Шығарма мазмұнындағы қазақтар туралы мәліметтер кейбір арнаулы тараушаларда, шекараға қатысты тарауларда кездеседі. Еңбек мазмұны жазба мәтін және карта екі түрлі мазмұннан құралған. Карталардың бірі Тянь-Шан тауының солтүстігі,

Іленің батысы деген бөлігінде (天山北路图三 伊犁西路) еліміздің оңтүстік шығысындағы жерлері нақты көрсетілген[4].

Сурет 3. Еңбектегі Тянь-Шанның солтүстігі № 3-карта, Іленің батысы деген бөлігі

Картаның осы бөлігінде Шонжының нақты орны сол маңдағы жерлермен қоса көрсетілген. Еңбек мазмұнындағы жер-су аттарына қатысты жазған сипаттамалық жазбада «Шонжы» туралы мынадай нақты жазба мәліметті берген:

«Чүнжи, Іледен (Құлжа) оңтүстік батысқа қарай 300 ли (150 шақырым) жерде. Сол жерден оңтүстік батысқа қарай 60 ли (30 шақырым) жүргенде **Та му ха** (Тамга?) деген жер бар. Сол жерден оңтүстік батысқа тағы 100 ли (50 шақырым) жүргенде Тему-эр ли кэ (Темірлік). Одан оңтүстікке тағы 30 ли (15 шақырым) Гэгэнге (Кеген) жетесің. Одан (Кегеннен) оңтүстікке тағы 40 ли (20 шақырым) жүргенде Хутукэбай. Одан оңтүстікке қарай тағы 20 ли (10 шақырым) жүргенде Э-эр ху чжу эр (Орқашар?). Одан оңтүстікке тағы 40 ли жер жүргенде Ха-эр чи-ла (Қарқара). Тізбектелген таулар мен терең аңғарлар бар, онда қарауылдар орнатылған. Бұл Іленің оңтүстік батыс жақ шекарасы еді. Одан әрі оңтүстікке жүріп таулардан асқанда хуэйбулардың (сарттардың) Сайламу шекарасына жетуге болады» деп көрсеткен[5].

Қытай карталары қатарында Юй ди цуаньту («輿地全圖» // Патшалықтың толық картасы) деген келесі бір карта бар. Карта АҚШ-ның Конгресс кітапханасы, география және карта бөлімі (Library of Congress, Geography and Map Division) сақтаулы. Картаның қашан салынғаны туралы уақыт көрсеткіші жазылмаған. Ғалымдар пайымдауынша 1799 жылдың алды-артында салынған деген пікір орныққан.

1842 жылы Линь Тяньжэнь қатарлы бірнеше адам салған «Патшалықтың толық картасы» («皇朝一統輿地全圖») деген карта да алдыңғы карталар негізінде салынған карта саналады. Бұл карта қазіргі кезде АҚШ Конгресс кітапханасы, география және карта бөлімінде (Library of Congress, Geography and Map Division) сақталған.

Қазақ жерінің картасы біршама кешенді көрсетілген тағы бір карта 1863 жылы салынған «Хуанчао чжунуай итун юйту» (Патшалықтың Әлем картасы) атты карта. Аталған еңбектің бір нұсқасы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитеті «Ғылым ордасы» Ғылыми кітапханасының сирек қорында сақтаулы тұр[6].

Қорытынды

Аталған карта мазмұны жоғарыда айтылған карталарда жоқ мазмұндарды толықтырған. Ішінара жер атаулары жоғарыда аталған картадағы кейбір жер атауларын анықтауға мүмкіндік бере алады.

Сурет 4. «Патшалықтың толық картасы» деген картаның бір бөлігі

Әдебиет

1. Цао Ванжу, Чжунго гудай диту цзи (Циндай), Вэньу чжубаньшэ, 1997 // Ежелгі Қытай карталары атласы (Цин династиясы), Мәдени жәдігерлер баспасы, 1997.
2. Тулишын, И юй лу сяочжу. Тайбэй, Вэньшичжэ чубаньшэ, 1983.
3. Ван Цзинжин мен Лю Руофан (чжэнли): Цин тин саньда ши цэцюань туцзи. Пекин: Вай вэнь чубаньшэ, 2007(Ван Цзинжин мен Лю Руофан (құрастырған): «Цин империясы дәуіріндегі толық өлшеп салынған үш картаның атласы». Пекин: Шетел тілдері баспасөзі, 2007).
4. Фу Хэн. Сиюй тучжи цзяочжу. Үрімжі, Шынжаң халық баспасы, 2002; Чунь Юань. Сиюй вэнь цзянь лу // Сычоу чжилу вэньсянь шияо цзи яо: Сиюй Вэньцзянь лу, ди и цзи. Синьцзян Үрімжі, 2016.

5. «Сиюй тучжи» («Батыс өлке қарталары мен сипаттамалары») түсініктемелер мен ескертпелер. Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2002ж. –223 бет // «西域图志校注», 钟兴麒, 王豪, 韩慧 校注. 新疆人民出版社, 2002 年.

6. «Хуанчао чжунуай итун юйту //皇朝中外一统舆图 (三十二卷) 胡林翼 严树森编清同治二年湖北抚署刻本1函12册 白纸 线装 (1863) // 1963 жылы Hubei Fufu кеңсесінің баспа нұсқасы (12 дәптер).

References

1. Cao Vanzhu, CHzhungo gudaj ditu czi (Cindaj), Ven'u chubun'she, 1997 // Ezhelgi Kytaj kartalary atlasy (Cin dinastiyasy) [Atlas of ancient Chinese maps (Qing dynasty)], Mәdeni zhәdigerler baspasy, 1997. [in Chinese].

2. Tulishyn, I yuj lu syaochzhu. Tajbej, Ven'shichzhe chuban'she, 1983. [in Chinese].

3. Van Czinzhin men Lyu Ruofan (chzhenli): Cin tin san'da shi cecyuan' tuczi. Pekin: Vaj ven' chuban'she, 2007(Van Czinzhin men Lyu Ruofan (құрастырған): «Cin imperiyasy дәуіріндегі толық өлшеп салынған үш картаның atlasy». Pekin: SHetel tilderi baspasezi, 2007). [in Chinese].

4. Fu Hen. Siyuj tuchzhi cyaochzhu. Yrimzhi, SHynzhaң halyқ baspasy, 2002; CHun' YUan'. Siyuj ven' cзыan' lu // Sychou chzhilu ven'syan' shilyao czi yao: Siyuj Ven'cзыan' lu, di i czi. Sin'cзыan Yrimzhi, 2016. [in Chinese].

5. «Siyuj tuchzhi» («Batys өлке қарталары мен сипаттамалары») түсініктемелер мен ескертпелер [("Old people and characteristics of the Western Region") comments and notes]. Yrimzhi: Shynzhan halyқ baspasy, 2002zh. –223 бет // «西域图志校注», 钟兴麒, 王豪, 韩慧 校注. 新疆人民出版社, 2002 年. [in Chinese].

6. «Huanchao chzhunuaj itun yujtu //皇朝中外一统舆图 (三十二卷) 胡林翼 严树森编清同治二年湖北抚署刻本1函12册 白纸 线装 (1863) // 1963 zhyly Hubei Fufu kensesinin baspa nuskasy (12 дәптер). [in Chinese].

Ошан Ж.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,

Алматы, Казахстан

E-mail: zhan918@mail.ru

ТОПОНИМЫ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ НА ЮГЕ ИЛЕ, ПРЕДСТАВЛЕННЫЕ НА КИТАЙСКИХ КАРТАХ XVIII-XIX ВЕКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию топонимов казахской степи на юге реки Иля, как они представлены на картах Китая XVIII-XIX веков. Исследование направлено на выявление и анализ географических наименований данного региона на исторических картах, созданных китайскими картографами в указанный период времени. Целью работы является идентификация и интерпретация топонимии казахской степи на юге Иля, представленной на исторических картах Китая. Авторы статьи анализируют различные карточные источники, включая карты, атласы и путеводители, чтобы выявить эволюцию и изменения в топонимии данного региона на протяжении XVIII-XIX веков. Методология исследования базируется на комплексном анализе исторических картографических материалов с использованием современных методов геоинформационного анализа и лингвистических подходов к анализу топонимии. Авторы учитывают сходства и различия в наименованиях местностей на различных картах, а также их возможные причины, такие как политические изменения, культурные контакты и трансформации языков. Результаты

исследования могут быть полезны для понимания исторических процессов в данном регионе, а также для расширения научного знания о культурно-географической среде и историческом наследии казахской степи. Исследование также может способствовать лучшему пониманию взаимосвязей между культурными и географическими особенностями данного региона и их отражением на исторических картах.

Ключевые слова: Центральная Азия, китайские письменные данные, карта, историческая география.

Oshan Zh.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhan918@mail.ru

TOPONYMS OF THE KAZAKH STEPPES IN THE SOUTH OF THE ILE, PRESENTED ON CHINESE MAPS OF THE XVIII-XIX CENTURIES

Abstract. This article is devoted to the study of toponyms of the Kazakh steppe in the south of the Il River, as they are represented on maps of China of the XVIII-XIX centuries. The research is aimed at identifying and analyzing the geographical names of this region on historical maps created by Chinese cartographers during the specified time period. The aim of the work is to identify and interpret the toponymy of the Kazakh steppe in the south of the Il, represented on historical maps of China. The authors of the article analyze various card sources, including maps, atlases and guidebooks, in order to identify the evolution and changes in the toponymy of this region during the XVIII-XIX centuries. The research methodology is based on a comprehensive analysis of historical cartographic materials using modern methods of geoinformation analysis and linguistic approaches to the analysis of toponymy. The authors take into account the similarities and differences in the names of localities on various maps, as well as their possible causes, such as political changes, cultural contacts and language transformations. The results of the study can be useful for understanding historical processes in this region, as well as for expanding scientific knowledge about the cultural and geographical environment and the historical heritage of the Kazakh steppe. The study can also contribute to a better understanding of the interrelationships between the cultural and geographical features of a given region and their reflection on historical maps.

Key words: Central Asia, Chinese written data, map, historical geography.

Сведения об авторах:

Ошан Жанымхан, кандидат исторических наук, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Жанымхан Ошан, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Oshan Zhanymkhan, PhD in History, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.63051/kos.2023.2.84>**Ысқақұлы Д.**

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: danday_09@mail.ru

ТҮРКІЛІК ОРТАҚ ТІЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада тарихи мысалдар, әртүрлі уақыттағы лингвист ғалымдардың әртүрлі пікірлері келтірілген. Әлемнің әртүрлі тілдерінің жағдайын салыстырмалы талдау өз аумағында тәуелсіздік алмай, тілдің үстемдігі болмайды деген қорытындыға әкеледі. Қазақстанның мемлекеттік тілі жағдайында-елдің әрбір тұрғынының рухани жағдайын реттеу қажет. Жаһандану дәуірінде адамдардың санасы үшін идеологиялық күрес басым және өз тілінің бірегейлігін сақтау үшін түркітілдес халықтардың бірлігі қажет. Туыстық негізде өмірге келген түркішілдік идеясы ХХ ғасырдың басынан бері барынша көтеріліп келе жатқанымен де, түрлі себептермен жүзеге аспай келеді. Дүние жүзі халықтарының әлемдік бірыңғайлануы күшейген қазіргі таңда, бұл мәселе күн тәртібіне тағы да барынша өткір қойылып отыр. Біздің осы еңбегіміздің мақсаты да осы бір күрмеуі қиын мәселені жүзеге асырудың мүмкіндіктеріне көз салу болып табылады. Қазір түркі халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас жасауы ортақ түркі (ортатүркі) тілі арқылы болуы тиіс деп санайды. Бұл үлгі бойынша, ол түркі халықтарының жарымына жуығы сөйлейтін түрік, немесе басқа тілдерді ұсына салмайды. Ғалым бұл тілдің өзегіне түркілік түбірлі сөздерді алып, соны бүгінгі күннің талаптарына сай қолдануды ұсынады. Ал қандай тілдегі қандай сөзді алу мәселесі ғылыми тұрғыдан арнаулы әдістеме арқылы шешіледі. Білікті маман ғалымдардың қатысуымен, арнайы жасалынған компьютерлік бағдарламаның көмегімен жүзеге асатын бұл тәсілде тілдерге деген бейтараптық барынша сақталынатын болады.

Кілт сөздер: Талдау, құжатжай, жарқағаз, кеді, бейнетаспа, үнжария.

Кіріспе

Жаһандану үдерісі үдеген сайын, әлем халықтарының арасындағы түрлі қарым-қатынастардағы тілдің рөлі де арта түседі. Құрлық пен құрлықтардың, ұлт пен ұлттардың, мемлекет пен мемлекеттердің арасындағы байланыстардың күшейе түсуі шекараларды бұзып, өзіндік ерекшеліктерді азайта береді. Еркін аралас-құраластықтың барысында, Батыс пен Шығыс, өркениет пен өркениет, мәдениет пен мәдениет, мемлекет пен мемлекет, ұлт пен ұлт, тіл мен тіл бәсекеге түседі.

Адамзат қоғамының жүріп өткен жолдарына көз жіберсек, бүкіл тарихтан не өмір, не өлім үшін болған ұлы күрестердің жалғасын көреміз. Қоғамдық өмірдің барысында болып жатқан осындай үдерістердің нәтижесінде рулық, тайпалық құрылымдар ыдырап, қауымдасудың, қарым-қатынастардың түрлері де жетіле түсті. Сол ұлы майдандарда қаншама ұлттар, сол ұлттар құрған мемлекеттер, империялар құрдымға кетті десеңізші. Адамзат қоғамының негізгі даму заңы саналатын осы бір үдеріс күні бүгін басқаша сыпатта жалғасуда.

Өмірде жүріп жатқан осындай өзгерістер адамдардың күнделікті тіршілігіндегі бір-бірімен сөйлесу, тіл қатысу жақтарына да әсер етіп, шағын тілдердің өзімен туыстас тілдермен ұштасу процесі қата р жүрді. Сонымен бірге, тілдің өткеніне көз салсақ, бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі үдерістің қатар жүріп отырғанын байқаймыз. Оның бірі – біз жоғарыда айтып өткен тілдердің туыстас тілдерді өзіне қосып алып, іріленуі, күшейе түсуі болса, екінші жағынан, өсіп-өнген тілдің ыдырап, жаңа тілдердің пайда болуы дер едік. Бұған түркі тілдерін мысалға келтіруге болады.

Бір кездерде бір тілде сөйлеген түркі халықтары бүгінгі күндері ондаған тілдерде өз ойларын білдіреді. Туыстас тілдердің өсіп-өніп, жетіліп, жеке тіл болып, көбейіп жатуы, әрине, жақсы құбылыс. Десек те, қазақта «бөлінгенді бөрі жейді» деген сөз бар. Түрлі себептермен қоғамдық дамудың барысында туыстас ұлыстарынан бөлініп қалған аз ұлттарды жан-жағын жайпап келе жатқан «жалмауыз ұлттар» ай-шайға қарамай, жұтып жатыр. Қазіргі тіл майданы барынша қарқынмен жүріп жатқан заманда, бөлінгеннен гөрі бірігіп, жұмған жұдырықтай біртұтас болып, өзгелердің өктемдігіне көнбеу өміршендіктің бірден-бір белгісіне айналып отыр.

Сонымен, осы үдеріс бүгінгі күндері де жалғасып жатыр. Бір жағынан, жаһандану арқылы адамзат қоғамы біртұтас дүниеге айналып жатса, екінші жағынан, осы бағытта жүріп жатқан ұлттар мен мемлекеттердің іштей генеалогиялық, идеологиялық жақтарынан бірігіп, топ, аймақ, одақтар құрып жатуы да заңдылық танытуда. Осындай жағдайларда, тілдер бұрындары бір ұлтқа, немесе мемлекетке қызмет етіп келсе, енді бірнеше ұлттар мен мемлекеттер деңгейінде қолданылатын аймақтық, ұлтаралық қарым-қатынас тілдері пайда болды. Мысалы, қазір Тәуелсіз елдер достастығында (ТМД) орыс, Латын Америкасында испан, Үндістан түбегінде хинди, Шығыс Африкада суахили тілдері аймақтық қарым-қатынас тілі болып отыр. Ал ағылшын тілі әсіресе білім-ғылым, экономика, саясат салаларында басымдық танытып, халықаралық тілге айналды. Сондай-ақ, ағылшын, қытай, неміс, орыс, француз Біріккен Ұлттар ұйымының ресми жұмыс тілдері мәртебесіне ие.

Осы жерде мына бір жағдайға да тоқтала кеткен жөн. Қазір әлемде өмір сүріп жатқан мемлекеттер бір ұлтты және көпұлтты болып келеді. Бір этностан тұратын елдерде сол ұлттың тілі сол мемлекеттің ресми тілі болатындықтан, бұл мәселенің төңірегінде дау жоқ деуге болады. Ал, осында тұрып жатқан жергілікті емес диаспоралардың ресми тілде сөйлеуге қарсылығы болмайды. Мұндай мемлекеттерде өмір сүріп жатқан аз ұлттардың түптің түбінде тілдерін жоғалтып, негізгі ұлттың құрамына сіңіп кету қаупі күшті.

О баста мемлекеттер ұлттардың өзін-өзі қорғау, сақтау мақсатымен бір ұлтты болып құрылғанымен де, кейіннен, күшейе келе өз ықпалын кеңейту үшін жүргізілген басқыншылықтардың барысында көпұлтты мемлекеттерге, империяларға айналған. Мысалға, кезінде әлемнің үштен біріне жуығын өзіне қаратқан КСРО-да қолданылған ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілі болды. Орыс тілі күні бүгінге дейін Ресей Федерациясында өмір сүріп жатқан жүзден астам ұлт пен ұлыстардың, сонымен бірге, өткен ғасырдың соңында осы елден тәуелсіздігін алған мемлекеттердің арасындағы өзара қарым-қатынас тілі болып отыр. Қытай тілі де – осында тұрып жатқан ондаған халықтардың ортақ тілі.

Көпұлтты мемлекеттердің идеялық-саяси негіздері де түрліше. Солардың ішінде бұрыннан келе жатқаны, күні бүгінге дейін күн тәртібінен түспегені – түбі бір туысқан ұлттардың бірігіп, үлкен ұлт жасау мәселесі. Кезінде панславяншылдық, пангерманшылдық, панираншылдық, панмоңғолшылдық, панүндішілдік, пантүркішілдік секілді қозғалыстар тілі туыстас халықтардың басын қосып, бәсекеге қабілетті, жан-жақты жетілген ұлт жасауды мақсат тұтты. Мұндай ағымдардың тууының негізгі қайнар көзі – олардың бір этникалық топқа жататын түбі бір туысқандығы мен тілдерінің жақындығынан бір-бірін еркін түсінетіндігі, сол тілде ерте кездерде жасалынған рухани құндылықтардың ортақтығы, ұлттық болмыстарының ұқсастығы сияқты көптеген факторлар.

Екінші дүниежүзілік соғыстан соң, екіге бөлініп қалған немістер осындай идеяны көтеріп, біртұтас үлкен мемлекет құруға қолдары жетті. Екі Вьетнам да осылайша бірікті. Қазір «бір ұлт, бір мемлекет» идеясы Оңтүстік Корея, Солтүстік Корея болып бөлініп кеткен корейліктердің алдында тұр. Жеке-жеке мемлекеттері бар бола тұра, өздерін туысқан, бір ұлт санайтын румындар мен молдавандар бірігу мәселесін көтеріп жатыр.

Этникалық жағынан туыстас ұлттардан құралған мемлекеттерде тіл мәселесі көбіне табиғи түрде шешіледі. Өртүрлі ұлыстардың тілдерінде жергілікті ерекшеліктердің салдарынан азын-аулақ түсінбестіктер туындап жатса, бұлар араласа келе біртіндеп жойылатын болады. Әдетте, мұндай жағдайда үлкен этностың тілі ресми тіл рөлін атқарады.

Қытай Халық Республикасындағы қытайлар тілдері түрліше бірнеше этностардан құралған. Қазіргі қытай тілі сол этностардың тілі болып саналатын Солтүстік, У, Сян, Ган, Хакка, Юэ, Минь секілді ірі және одан ары қарай тарамданып кететін барлығы 36 диалектіден тұрады. Бұлардың ішіндегі халықтың көшілігі сөйлейтін негізгілері - пекин, чжэцзян, кантон, фуцзян диалектілері. Бір қызығы – кейбір этностардың тілдері бір-бірімен сөйлескенде, түсінісе алмайтындай дәрежеде болғанымен, жазуы – бір. Сонда тілдерінің айырмашылығы соншалықты – қазақ, қырғыз, түрік тілдері секілді жеке тілдердегі этностардың басын құрап, бір ұлтқа айналдырып жіберген жазу, нақтырақ айтсақ, иероглиф болып отыр.

Қытай ұлтының әдеби тілінің негізіне Пекин диалектісі алынған. Бүкіл Қытайда мемлекеттік, әдеби тіл осы диалектіде қалыптасып, жергілікті жерлерде сол өлкенің өзіндік тілдері қатар жүреді. Бұл дегеніміз – бүкіл Қытайда барлық этностар үшін жазу ортақ та, жер-жерлерде сол ортақ иероглифтерді өздерінше оқып, өздерінше сөйлейді деген сөз. Сонда, қытай иероглифтері туыстас әр түрлі тілдерде (диалектілерде) сөйлейтін жеке ұлт дерлік көптеген этностардың басын біріктіріп, ұлт құраушылық аса маңызды факторға айналып, ұйымдастырушылық рөл атқарып отыр. Бұл мысалдан шығатын қорытынды: түркі тектес елдерге де осындай ортақ жазу, яғни әліпби қабылдау, сол әліпби арқылы ортақ тілді қалыптастырып, сол ортақ тілде ғасырлар бойы бірге жасаған ортақ құндылықтарын қайтадан іске қосу, енгізу арқылы түркі әлемін мәдени жағынан жақындата түсуге болар еді.

Туыстық негізде өмірге келген түркішілдік идеясы ХХ ғасырдың басынан бері барынша көтеріліп келе жатқанымен де, түрлі себептермен жүзеге аспай келеді. Дүние жүзі халықтарының әлемдік бірыңғайлануы күшейген қазіргі таңда, бұл мәселе күн тәртібіне тағы да барынша өткір қойылып отыр. Біздің осы еңбегіміздің мақсаты да осы бір күрмеуі қиын мәселені жүзеге асырудың мүмкіндіктеріне көз салу болып табылады.

Ал көп ұлттар тұратын саяси құрылымдардың екінші бір түрі – федеративті, конфедеративті мемлекеттер. Бұған Үндістан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, Швейцария конфедерациясы секілді елдер жатады. Бұл мемлекеттерде өмір сүріп жатқан ұлттар белгілі бір деңгейдегі саяси мәртебелерді пайдаланады. Мысалы, Ресей Федерациясындағы татарлардың, башқұрттардың, сахалардың, шуваштардың, Қытай Халық Республикасында ұйғырлардың автономиялық республика, гагауыздардың Ресейде автономиялық округ мәртебелері бар. Мұндай мемлекеттерде тұрып жатқан ұлттардың тілдері саяси мәртебелеріне орай автономиялық республика, облыс, аудан, округ аумағында ғана сол мемлекетті құрып отырған ұлттың ресми тілімен қатар қолданылады.

Десек те, мұндай мемлекеттерде қанша дегенмен де аз ұлттардың ұлттық жолмен дамуына мүмкіндіктердің шектеулі екендігі дау тудырмайды. Бұл дегеніміз – үлкен мемлекеттерде өмір сүріп жатқан аз ұлтты тілдердің де аяғы тұсаулы деген сөз.

Көпұлтты мемлекеттердегі тіл мәселесі – барынша күрделі. Бұларда аз ұлттардың құқықтары заң жүзінде қорғалғанымен, іс жүзінде теперіш көруде. Бүкіл іс қағаздары мемлекеттік ресми тілде жүргендіктен, жергілікті жердегі автономдық мәртебедегі тілдердің өрісі тарылып бара жатыр. Ұлтаралық қарым-қатынастардың, аралас-құраластықтың ұлғайып, миграцияның күшейіп, автономды территорияларда тұрып жатқан жергілікті этнос өкілдерінің азшылыққа ұшырауы да бұл үдерісті жылдамдата түсуде.

Қазіргі заманда таза бір ұлттан тұратын мемлекетті кездестіру қиын. Әдетте халқының 70 пайыздан астамын бір ұлт құраса, мұндай мемлекет моноұлтты мемлекет болып саналады. Әлемдегі мемлекеттердің көпшілігі осы бірұлтты мемлекетке жатады. Бір ұлттан

тұратын мемлекетте сол ұлттың мүддесі қорғалып, тілі, рухани құндылықтары үстемдік құрады.

Аралас-құраластық күшейіп, бірыңғайлану барынша өріс алған Батыстың моноұлтты мемлекеттерінде көпұлттану үдерісі қарқынмен жүріп жатыр. Мұндай мемлекеттерде тіл мәселесі түрліше шешімін тапқан. Жергілікті ұлттар тұтас отырған Швейцария конфедерациясында олар автономия құқықтарын пайдаланады. Германия мен Францияда тұрып жатқан түріктер мен арабтар сан жағынан біршама болуына қарамастан, бұл елдерде олардың тілдеріне ешқандай саяси мәртебе берілмеген. Мысалы, Францияда тұратын арабтарды «араб» деп атамай, «француз» дейді.

Бұл жерде мынадай бір мәселе бар. Қазақтың «ұлт» сөзі қазір халықаралық қолданыстарда екі түрлі мағынада қолданылып жүр. Біріншісі – біздегідей, этностық ұлт мағынасында да, екіншісі – нақтылы бір мемлекеттің азаматы дегенді. Сонда Франция, Түркия сияқты елдерде сол мемлекеттің азаматы болса, оны ұлтына қарамастан, «француз», «түрік» деп атайды.

Ал Америка Құрама Штаттарындағы жағдай мүлдем басқаша. Өткен ғасырларда байлық, бақыт іздеп, Еуропа, Азия, Африка елдерінен келген келімсектерден құралған Американың ұлттық құрамы – сан-сапалақ. Сан ұлттардың мидай араласуы салдарынан араларындағы ұлттық ерекшеліктері жойылып кеткен адамдардың басын қосып, ұйыстыратын – тек мемлекет, мемлекет болғанда да «Америка Құрама Штаттары» аталатын мемлекет. Сондықтан да, олар өздерін американдық санайды.

Сонда американдық дегеніміз не? Бір адамның қандай мемлекетте тұратындығын анықтайтын азаматтық па, болмаса, көптеген ұлттардың қосындысынан пайда болған ұлттық дамудың ең жоғары сатысында тұрған жаңа супер ұлт па, болмаса, түрлі этностардан құралған адамзат қауымдастығының жаңа үлгісі ме? Бұған жауапты философтар мен саясаткерлер бере жатар. Бізді қызықтыратыны – осы елде тіл мәселесінің қалайша шешім тауып жатқандығы.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сонымен, жан-жақтан жиналып, жаңа жерге қоныстанған халықтың алғашқы кездегі өмірлері онша жайлы бола қойған жоқ. Бір жағынан, осы құрлықта бұрыннан тұрып жатқан жергілікті индеецтерді қырып, жерін тартып алу жүріп жатса, екінші жағынан, әр елден келген этностық топтар арасында ықпалын күшейту, үлесті көбірек қамту қалу мақсаттарында өзара қырқыс басталды. Мұның аяғы Оңтүстік пен Солтүстіктің азамат соғысына ұласты. Жекелеген этностардың, әлеуметтік топтардың арасында туындаған осы сияқты көптеген қақтығыстарды басынан өткерген ел түрлі ұлттар мен нәсілдердің қатар өмір сүруіне мүмкіндіктер беретін қоғамдық құрылыстың үлгісін тапқандай болды. Ол адамзат баласының осы күнге дейін жасаған демократиялық құндылықтарына негізделген барлық адамдардың тең құқылылығын жариялаған қоғам еді.

Адам құқықтарының теңдігіне негізделген Америка Құрама Штатарында ұлт, тіл мәселесі жоқ десе де болады. Өйткені, бұл елде нәсіліне, ұлтына қарамастан, барлық адамдардың құқықтары бірдей, теңестірілген. Сонда ұлт мәселесі, оның тілі деген сияқты әлемді дүрліктіріп жатқан күрделі мәселелер бұл елде өзінен өзі күн тәртібінен түсіп қалған.

АҚШ қоғамында адамдар арасындағы тең құқылы қарым-қатынастарды орнату тіл мәселелерін реттеумен қатар жүрді. Алғашында мемлекеттік тілге халықтың көпшілігі сөйлейтін ағылшын тілі ұсынылды. Бұған француз, және де басқа тілдегілер қарсы шықты. Сол кезде бұл ұсынысты алып тастап, тілдерді еркін бәсекелестікке жіберді. Мәселені әділ сыншы – уақыт шешті. Біраз уақыт өткен соң, ағылшын тілі өміршеңдігін танытып, қоғам көпшілігінің қолданысына қол жеткізіп, бәсекелесі француз тілін ұлтаралық қатынастардан ығыстыра бастады. Сөйтіп, ағылшын тілі сандаған нәсілдер мен ұлттардан құралған Америка

Құрама Штаттары секілді алпауыт мемлекеттің этносаралық, мемлекеттік тіліне айналды. Күнделікті қым-қиғаш тіршіліктің барысында, ұлтаралық қатынастардың арасында туындайтын небір қиындықтарынан өткен ағылшын тілінің енді әлемдік тілге айналу шеруі жүріп жатыр.

Қазіргі әлем тілдерінің жай-күйіне көз жібергенде, тіл мәселесін шешудің бірнеше үлгілерін байқадық. Ең бастысы – ұлт тәуелсіз болмай, тіл тәуелсіз болмайды екен. Мұндай бақыт тілдердің барлығының басына қона бермеген. Әлемде 6 мыңдай тіл бар болса, тәуелсіз мемлекеттердің саны 2 жүздей ғана. Сонда қалғандарының барлығы дерлік кіріптарлық халде деуге болады. Осы тілдердің барлығының да өмір сүргісі келеді. Ұлтының, тілінің болашағы үшін күресіп жатқан халықтар да, сонымен бірге, тағдырдың дегеніне көніп, әйтеуір, өлместің күнін көріп жүргендер де бар.

Ұлтаралық қақтығыстардың көпшілігі осы тіл мәселесінің, осыдан туындайтын ұлтаралық қатынастардың дұрыс шешілмеуінен туындап жатады. Сонда барлық тілдердің, ұлттардың мүдделері, құқықтары ескерілетін әділ шешім бар ма? Міне, әлем ғалымдарын толғандыратын негізгі мәселенің бірі – осы. Бұл саладағы тәжірибелер мен жетістіктердің кейбіреулеріне жоғарыда тоқталып та өттік. Ізденістер жалғасуда.

Қазір әлемдік деңгейде халықаралық қатынастар күшейген сайын, ортақ тіл мәселесі күн тәртібіне өткір қойылуда. Мемлекетаралық деңгейде бұл міндетті ЮНЕСКО-ның ресми тілдері ағылшын, қытай, неміс, орыс, француз тілдері атқарып жүр. Бұлар мемлекетаралық деңгейде шешімін тапқан. Ал ұлтаралық қарым-қатынастарда қалай болмақ? Мәселе осылай қойылғанда, қым-қиғаш проблемалар қаптап кетеді. Бар бәле ұлтаралық қарым-қатынас тілі болуға ұмтылған тілдің аз санды тілге тізесінің батуынан шығады, немесе бірнеше тілдің осы рөлді атқаруға қатар ұмтылысы барысындағы бәсекелестіктен туындайды.

Осы мәселені әділ шешу мақсатымен ғалымдар барлық халықтарға ортақ эсперанто тілін жасады. Он тоғызыншы ғасырдың соңында эсперанто тілін поляк дәрігері Л. Заменгоф роман, герман, славян тілдерінің көпшілікке кеңінен тараған сөздерінен грамматикасын оңай қылып жасап, қолдануға шығарды. Алғашында жұртшылықтың зор ықыласын тудырып, жиырмамыншы ғасырдың басында халықаралық деңгейге дейін көтерілген бұл жасанды тіл соңынан ойлағандай болмай, үмітті ақтамады.

Эсперанто тілін 5 миллиондай адам қолданып, қоғамдық өмірдің түрлі салалары бойынша жүздей журнал шығарып, оларда 100 мыңнан аса ғылыми мақала жарияланғанымен де, жасанды тіл жасандылығын жасап, қалың көпшіліктің қолданыс тіліне айнала алмады.

Жоғарыда әр жерлерде аймақтық ұлтаралық тілдердің пайда бола бастағанын айтып өттік. Бұл жерлерде де тіл бәсекелестігі күшті. Кезінде ағылшындар Үндістаннан кеткен кезде, осы елдің ұлтаралық қатынас тіліне халқының саны жағынан көп хинди ұсынылған. Бірақ, бұл бастама басқа тілдер тарапынан қолдау таппай, қарсылыққа ұшыраған соң, ұлтаралық қарым-қатынас тілі рөліне ағылшын тілін қолдануға, яғни мемлекеттік тіл ретінде жариялап, мойындауға тура келді. Қазір үнділер мемлекетінде екі тіл, яғни хинди тілі мен ағылшын тілі ресми түрде қатар қолданылады.

Түркі тектес халықтар бір кездерде Алтай өңірінде өсіп-өніп, бір тілде сөйлегенімен де, кейіннен Еуразияның шығысынан батысына дейінгі ұланғайыр аймаққа жайыла жайғасып, тіршілік жасауына тура келді. Өртүрлі географиялық орта, кәсіп, көршілерімен қарым-қатынастар олардың тілдеріне де әсер етіп, ондаған тілдерге бөліне бастады. Оңтүстік түркілеріне араб, парсы тілдерінің, батыстағы түркілерге еуропалық тілдердің ықпалы күшті болып, олардың аралары айтарлықтай алшақтай түсті. Сөйтіп, бір-бірінен жырақта қалған түркілердің өзара түсінісуі қиындай түсті.

Мұның айқын мысалын алысқа бармай-ақ, қазақ пен түрік тілдерінің арасынан анық көруге болады. Түбі бір болған түркі тілінің екі бұтағы, екі жаққа қарай дамуының

барысында, онда сөйлейтін адамдар өзара ұғыса алмайтын дәрежеге жеткен. Оған мына бір мысалдар арқылы көз жеткізе аламыз.

Таблица 1. Басқа тілдермен қарым-қатынас кезінде алшақтап кеткен түркі сөздері

Орысша	Түрікше	Қазақша
Анализ	Analiz	Талдау
Архив	Arsiv	Құжатжай
Афиша	Afis	Жарқағаз
Баклажан	Patlican	Кеді
Видеокассета	Video	Бейнетаспа
Газета	Gazete	Үнжария
Гимн	Himn	Әнұран
Девальвация	Devalvasion	Құнсыздан
Документ	Docuraan	Құжат
Дубликат	Duplicate	Телнұсқа
Жираф	Zurafa	Керік
Жюри	Juri	Қазы
Инвентарь	Envanter	Мүккамма
Интеграция	Entegrasion	Ықпалдау
Интервью	Entervyu	Сұхбат
Каталог	Katalog	Тізімдеме
Кворум	Korum	Жиналым
Класс	Klas	Сынып
Кредит	Kredi	Несие
Комплекс	Kompleks	Кешен
Комплект	Komple	Жинақ
Композитор	Kompozitor	Сазгер
Конкурс	Konkur	Байқау
Консервант	Konservasyon	Қосынды
Контракт	Kontrakt	Шарт
Космос	Kosmos	Ғарыш
Курс	Kurs	Бағам

Маска	Maske	Бетперде
Музей	Muze	Мұражай
Паспорт	Pasaport	Төлқұжат
Парк	Park	Саябақ
Помидор	Domates	Қызанақ
Ракета	Raket	Зымыран
Реклама	Reklam	Жарнама
Телеграмма	Telegraf	Жеделхат
Тренер	Antrenor	Бапкер
Универсал	Universel	Әмбебап
Финиш	Finis	Мәре
Штемпель	Istampa	Мөртабан
Эксперт	Eksper	Сарапшы
Юбилей	Jubile	Мерейтой

Бұл мысалдардан ұғатынымыз, өзінің тәуелсіздігін еш уақытта жоғалтпаған түрік тілінің өзінде де шет сөздердің көптігі, көп болғанда да жат сөздері көбейіп кетті деп, мазасызданып жүрген қазақ тілімізге қарағанда да көбірек көрінеді. Осы жерде назар аударатын негізгі бір мәселе: орыс, түрік тілдеріндегі бірдей терминдер күні кешеге дейін бізде де сондай болатын. Біз оларды тәуелсіздік алғаннан кейін қазақшаладық. Сонда осы жағдайға байланысты біздің халықаралық атауларды қазақ тіліне аударғанымыз дұрыс па? Жат сөздер қаптап, өкпесі қысылып тұрған қазақ тіліне жан кіргіземіз деп, жүріп, түрік бауырларымыздан, әлемдік ғылыми қалыптардан алыстап бара жатқан жоқпыз ба? «Былай жүрсең, арба сынады, былай тартсаң, өгіз өледінің» кері. Сонда қалай, не істеуіміз керек? Міне, бүгінгі түркітануда көп болып, мамандар бас қосып, ақылдасып шешетін осы сияқты өмірдің өзі ұсынып отырған өзекті мәселелер баршылық. Негізгі мақсат – алдағы уақыттарда осы сияқты алшақтықтарды жойып, түркілік бағытта бір-бірімізге жақындай түсуге ұмтылған абзал.

Тілді орынды-орынсыз кіріп кеткен жат сөздерден тазартуда қазақ тілшілерінің біршама жұмыстар атқарғанын айта кеткен жөн. Әйтпесе, бұрын жоғарыда келтірілген мысалдардағы қазақ терминдерінің көпшілігі орыс, түрік тілдеріндегідей нұсқада болатын. Бұл терминдердің қазақша сөйлеп тұруы іздене білсе, халықаралық деп жүрген терминдердің көпшілігінің қазақша, не басқа түркі тілдерінде баламасы бар екендігіне, болмаса, оларды қазақшалауға, не түркілендіруге болатындығына көз жеткізеді. Бұл мақсатқа бірлесіп, ойласып, жұмыс істеу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Біздіңше, мысалда келтірілген қазақша терминдердің көпшілігі түркі тілдерінің ортақ термині ретінде қолданылуға сұранып тұр.

Түркі бірлігінің түп қазығы түркі тілдерінде жасалған түркі халықтарының ортақ рухани құндылықтары болатындығында ешқандай талас жоқ. Ал, сол ортақ рухани құндылықтарды әр тілде сөйлейтін халықтарға жеткізетін түркіаралық қарым-қатынас тілі

қай тіл болмақ деген мәселенің төңірегінде түрліше пікірлер бой көтерді. Түріктер сан жағынан көп, әрі тілі халықаралық қарым-қатынастарда басқа тілдерге қарағанда, біршама тәжірибесі бар екендігін алға тартып, түрік тілін түркіаралық ресми тіл ретінде көргісі келетіндіктерін білдірді. Мұны, әсіресе, әзербайжандар қатты қолдап, латын жазуына көшкенде, әліпбилерін түрік орфографиясына барынша жақындатты. Өзбектер Орта Азиядағы саны көп әрі түркі әлемінің орталығында жатқан халықпыз дегендей сынай танытты. Түркіаралық халықаралық тіл түрік те, өзбек те болмайды, ол жаңадан түркілік негізде жасалынған тіл болады деген пікір де көрінді. Сонымен бірге, түркі әлемінің көшбасшысы болғысы келетін түркілік мемлекет басшыларының жеке бастық пендешілік амбициялары тағы бар.

Әрине, бұған жеке ел болып, тәуелсіздіктің дәмін татып қалған басқа ұлттардың көңісі келмейтіні – заңды. Өйткені, халқының санына қарамастан, тілдердің барлығы да – бірдей, ұлы, тең хұқылы. Міне, осы сияқты көптеген объективті, субъективті жағдайлар бір-бірімен шырмала келіп, түркі бірлігін жүзеге асыруға айтарлықтай қиындықтар туғызып отыр.

Әр ұлттың өз тілін түркіаралық ресми тіл болғанын қалауы түсінікті болса керек. Осы бір өте нәзік мәселені барынша әділ шешуге ұмтылыс барысында түркі тілдерінің ішіндегі ең аз санды, жаһандануға жұтылып бара жатқан ұлттың тілін түркіаралық қарым-қатынас тілі қылайық, сонда, біз бір жағынан, бір ұлтты жойылудан сақтап қалсақ, екінші жағынан, қанша дегенмен де, өз ішімізде бір тілдің өктемдігі жойылып, тілдер теңдігі сақталып, әділдік салтанат құрады деген де пікір айтылды.

Қазір түркіаралық қарым-қатынас тілі ретінде ортатүрік тілінің алғашқы үлгісі жасалып, қолданыла бастады. Тегі қазақ қырым татары Вадим Алданұлы Миреев пен татар Ильнар Валеев бірлесіп, түркі сөздерінің негізінде жасаған ортатүрік тілі жуырда өткен Түркі халықтарының Дүниежүзілік Ассамблеясының құрылтайында негізгі баяндаманың тіліне айналып, жан-жақтан келген қонақтардың бір-бірімен сөйлесу, түсінісу құралы ретінде алғаш рет қолданылды. Жиынға қатысушылар ортатүрік тілін алдағы уақыттарда да түрлі түркіаралық жиындарда ортақ қарым-қатынас құралы ретінде қолдана беруді, Молдавиядағы Комрат гагауыз университетінде оқыта бастауды, сондай-ақ, түркі әлемінің жаңалықтарына арналған интернет-газет шығарып тұруды ұсынған шешім қабылдады. Сөйтіп, ортатүрік тілін тәжірибеде батыл қолданып, жетілдіре беруге шақырды.

Латын графикасындағы ортатүрік тілі арнайы жасалынған әдістемемен компьютерлік бағдарлама арқылы барлық түркі тілдерінен сөздерді іріктеп, сұрыптап алу арқылы жасалынған. Ғалымдардың пікірінше, бұл тілдің болашағы зор. Өйткені, бұл тіл ешқандай тілге артықшылық, не қысым көрсетпейді. Керісінше, лексикалық қоры бір болғандықтан да, барлық түркі тілдерінің жандана түсіп, дамуына жолдар ашады.

Соңғы жылдары, Тәшкендегі Ортатүркі тілі халықаралық ғылыми-зерттеу институтының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор, өзбек ғалымы – академик Бақтияр Кәрімов те ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, түркіаралық қарым-қатынас тілі ретінде ортатүрік тілін қолдануды ұсынады. Ал ортатүрік тілі қолдан жасалынған жасанды тіл емес, түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ түркілік түбірлі сөздерден тұрмақ.

Ғалымның ойынша, бейтарап тіл ретінде танылып, ұлттаралық қарым-қатынас құралы, жалпытүркілік, жалпы адамзаттық маңызы бар ақпараттарды жинақтау қызметтерін атқаратын орта түркі тілін жасау түркі халықтарының арасындағы өзара түсіністік пен тең хұқылы байланыстардың арта түсуіне, сондай-ақ, түркі әлемі, одан қалды, жалпы адамзат қоғамындағы жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтардың әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық, ақпараттық-коммуникативтік, кәсіптік-біліктілік, рухани-интеллектуальдық жағынан дами түсуіне барлық қолайлы жағдайлар туғызатын болады («Создание

усредненного языка ортатюрк, выступающего в функциях добровольно признанного языка межнационального общения, накопления информации общетюркской и общечеловеческой значимости способствовало бы развитию взаимопонимания и равноправного сотрудничества между тюркскими народами, социально-экономическому, политико-правовому, информационно-коммуникативному, профессионально-квалификационному, духовно-интеллектуальному развитию личностей и социальных групп, как тюркского мира, так и всего человечества»).

Талқылау

Б. Кәрімов түркі тілдерін математикалық әдіспен зерттеу барысында, түркі тілдерінің ішінде өзінің түркілік түбірін көбірек сақтаған тіл – қазақ тілі (60 пайыз) екендігін анықтап, оны ортатүркі тілінің негізі ретінде қолдануды ұсынады; бір сөзбен айтқанда, ортатүркі тіліне қазақ тілі алынып, қолданылғаны жөн деп біледі. Бұл ұсыныстың қолдаушыларымен бірге қарсыластары да болатындығы анық.

Бақтияр Каримов орта түркі тілін жасаудың төмендегідей оң факторларын атайды:

«1) Создание среднетюркского языка ортатюрк (анатюрк) методом усреднения норм тюркских языков, признание его в качестве языка межатюркского межнационального общения, языка информации имеющей общетюркское и мировое значение, и достижение признания его в качестве одного из языков ООН. Это обеспечивает равноправие всеатюркских языков между собой, каждый из тюркских народов имеет право использовать свой тюркский язык как государственный язык в своем национальном государстве и развивать его в меру своих возможностей. Механизм усреднения при создании норм языка «ортатюрк» дает близость к языку предков современных тюркских народов и внесение в язык ортатюрк основной части своего языкового наследия каждой из тюркских наций;

2) Создание системы усредненных языков для родственных языков;

3) Создание всемирного общечеловеческого языка на основе всех языков мира посредством системы усредненных языков;

3) Поддержка концепции государственного статуса национальных языков;

4) Поддержка концепции «понятных» языков. Близкородственные языки могут официально быть признанными в качестве «понятных» языков на территориях других государств;

5) Создание координированной системы алфавитов национальных тюркских языков;

6) Создание координированной системы терминов тюркских языков;

7) Поддержка концепции межязыковой толерантности;

8) Поддержка концепции культурного разнообразия и защиты национальных языков;

9) Целесообразно каждый год 21 февраля отмечать в тюркском мире «День родного языка», солидаризуясь в этом процессе с решениями ЮНЕСКО» [1].

Өзбек ғалымдары аймақтарда қолданылатын ұлтаралық қарым-қатынас тілдерін жасаудың өзіндік үлгісін ұсынады [2]. Бұл үлгі бойынша, ол тіл жергілікті жерлердегі туыстас тілдердің барлығына бірдей ортақ болып келетін лексикалық қордан жасалады да, бір де бір тілдің мүддесіне қайшы келмейді. Керісінше, туыстас тілдер бір-біріне жақындай түсіп, бір бағытта, бірінде барын екіншілері пайдаланып, байып, бір арнада дами түсетін болады.

Мысалы, Б. Каримов қазір түркі халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас жасауы ортақ түркі (ортатүркі) тілі арқылы болуы тиіс деп санайды. Бұл үлгі бойынша, ол түркі халықтарының жарымына жуығы сөйлейтін түрік, немесе басқа тілдерді ұсына салмайды. Ғалым бұл тілдің өзегіне түркілік түбірлі сөздерді алып, соны бүгінгі күннің талаптарына сай қолдануды ұсынады. Ал қандай тілдегі қандай сөзді алу мәселесі ғылыми тұрғыдан арнаулы әдістеме арқылы шешіледі. Білікті маман ғалымдардың қатысуымен, арнайы жасалынған

компьютерлік бағдарламаның көмегімен жүзеге асатын бұл тәсілде тілдерге деген бейтараптық барынша сақталынатын болады.

Қазақтар **самолет** сөзінің орнына түріктің **ұшақ** сөзін алды. Басқа да түркі тектес тілдер де осылай жасаса, бір сөздің мағынасы туыстас тілдердің барлығына бірдей түсінікті болады. Сол сияқты, түркі тілдерінің көпшілігі **компьютер** сөзін қолданса, ал анадолы түріктері мұны **білгісары** деп алған. Басқа түркітектес халықтар білгісарының не екенін түсінбеуі мүмкін. Сондықтан да, бұл сөздің түркітектестердің барлығында да түсінікті болуы үшін, лексикалық жағынан бірыңғайландырған абзал. Сонда жаңа заманға, ғылымға байланысты жекелеген атауларды түрліше алудың барысында, бір-бірінен алшақтап кеткен түркі халықтары осы процесті кері бұрып, яғни, дұрыс табиғи жолда жүруін реттеп отыру арқылы, бір-бірімен жақындаса түсіп, бәсекеге қабілетті күшті ортақ тілінің арқасында, әлемдік өркениеттегі өзіне лайықты орнын иемденетін болады.

Өзбек ғалымының пайымдауынша, орта түркі тілінің мынадай артықшылықтары бар:

1. Ортақтық этникалық тілдердің базасында жүзеге асатындықтан да, оны арнайы үйреніп жатудың қажеттілігі жоқ; ол туыстас тілдегілердің барлығына да түсінікті.

2. Ортақ тіл этникалық тілдердің ешқайсысына жатпайтындықтан да, олардың ешқайсысына да басымдық бермей, тіл саясатынан туындайтын ұлтаралық алауыздықтардың жолын кеседі.

3. Ортақ тіл мемлекеттік тілге жергілікті тілдердің бірі ұсынылғанда кездесетін мәжбүрлеу әрекеттерін жояды.

4. Ортақ тіл бұрынғы отаршылдардың тілін мемлекеттік ресми тіл болып қалу мүмкіндігінен айырып, рухани саладағы олардың ықпалын әлсіретеді.

5. Шекаралармен бөлінген туысқан халықтардың арасындағы қарым-қатынастардың жақсара түсуіне қызмет ететін болады [3].

Идея – жақсы. Бірақ, оны жүзеге асыруға келгенде, күтпеген кедергілердің қаптап кететіні тағы бар. Бар мәселе осы бір жақсы идеяны қалай жүзеге асыруда жатыр. Ниет дұрыс болса, алынбайтын қамал жоқ. Іс басталса, қалғаны біртіндеп жөнге келеді. Тағы да бұл істің тар ұлттық шеңберде ғана емес, кең түркілік ауқымдағы сана-сезімді қажет ететіні тағы да анық.

Профессор С. Бизақов түркі халықтарының ортақ тілі 30-40 жылда қалыптасуы мүмкін деді. Ол «Түркішіл идеяны, түркі әлемінің бірлестігін насихаттап, елдіктің қамын көп болып жұмыла ойласып, бір түбірден тараған туыс халықтардың тілінің, ділінің, рухани бітім-болмысының, мәдениет пен өнерінің ортақтығын, тұтастығын сездіріп, қайта қауыштыру – олардың ынтымағын күшейту бағытындағы баға жетпес игілікті іс» – санайды [4].

Түрік А. Дағдұран «Әрине, біз «бірігейік-бірігейік» дегеннен ештеңе шықпайды. Халықтардың басын қосатын – ортақ тіл. Түркі халықтарының өкілдері жиналған жиындарда орыс тілінде сөйлесуіміз – өзімізді-өзіміз сыйламағандығымыз. Сондықтан, түркілерге ортақ, байланыс тілі қажет. Барлық түркі тілдерінде 30 пайыз араб, парсы, орыс сөздері бар. Біз түркі халықтары барлығымыз бірігіп, кірме сөздерді қолданыстан шығарып, оның орнына ортақ түркі сөздерімен алмастырсақ болады» – дейді.

Қазақ жазушысы Д. Амантай «Түркі халықтарына ортақ жасанды тіл жасаудың ешқандай қажеті жоқ. Қазіргі таңда түркі тектес халықтар бас қосқанда, бір-бірімен орыс тілінде сөйлеспесін деп, ортақ тілді қолдан жасаудан ештеңе шықпайды. Өйткені, бірте-бірте Ресейдің бізге деген ықпалы азаяды. Сондықтан, орыс тілін ығыстыру үшін біз, ең алдымен, қазақ тілін дамытуымыз керек. Жалпы, әлемдегі және Қазақстандағы кез-келген мәселені біз қазақтың ұлттық мүддесі тұрғысынан қарағанымыз жөн. Егер, бүкіл түркі тілдеріне ортақ тілді іздейтін болсақ, онда, ол – қазақ тілі. Көк түркінің көне шаңырағы – Алтай тауының аймағы, яғни Қазақстан. Демек, қазақ жері – кез-келген түркі халқының өсіп-өнген алтын бесігі. Көне түркіден тарағандардың барлығы да батыс пен шығысқа, оңтүстік пен

солтүстікке осы ата-қоныстары қазақ жерінен кеткен. Қазіргі таңда, Қазақстан бастап, Қазақстанды мекен ететін барлық ұлт өкілдерінің тілі де, барша түркілердің халықаралық тілі де – қазақ тілі болуы керек» – деп, өзге ұлт өкілдерінің біріне ұнап, екіншісінің көңлінен онша шыға бермейтін ой тастапты.

Ал, түрік журналисі Жүсіп Пилтан: «Меніңше, түркілердің ортақ тілін қалыптастыру төңірегіндегі мәселе бүгін-ертең шешілмейтін секілді. Себебі – түркіге ортақ тіл тұрмақ, ана тіліміздің тағдырын шеше алмай, мәртебесін көтере алмай отырғанда, әзірге бұл мәселе тек әңгіме жүзінде қала бермек. Кезінде, түркіге ортақ қайраткер – Мұстафа Шоқай барша түркі халқының ортақ тілі ретінде қарақалпақ тілін ұсынған болатын. Бұл идея белгілі себептермен жүзеге аспады. Одан кейін саны ең аз түркі халықтарының тілін түркіге ортақ тіл етіп алайық деген де пікірлер болған. Енді міне, түркі жұртына ортақ сөздердің сөздігін жасап, ортақ тілді қолдан жасап алайық деген де ұсыныстар айтылып жүр. Қалай десек те, бұл мәселені уақыттың еншісіне қалдырып, әзірге қазақтарды қазақша сөйлетіп алсақ, дұрыс болар еді» – деп, ащы шындықты жайып салды.

Зерттеу нәтижелері

Түркі ортақ тілінің мәселелерін зерттеу оның құрылымына, алуан түрлілігіне және әлеуметтік-мәдени маңызына әсер ететін бірнеше негізгі аспектілерді ашты. Міне, осындай зерттеудің кейбір ықтимал нәтижелері:

Диалектілік айырмашылықтар: Түркі тілінде диалектілердің айтарлықтай саны бар, олар кейде әртүрлі диалектілерде сөйлейтіндердің өзара түсінісуін қиындатады. Бұл тілді стандарттауда және оның әртүрлі контексттердегі сәйкестігін қамтамасыз етуде қиындықтар туғызады.

Сыртқы тілдердің әсері: Түркі тілдеріне тарих бойы араб, парсы, моңғол және т.б. түрлі тілдер әсер еткен. Бұл сөздер мен грамматикалық құрылымдардың қарызға алынуына әкеліп соқты, бұл тілді түсінуді және заманауи контексте қолдануды қиындатады.

Нормативтік келіспеушіліктер: Түркі тілін стандарттау және нормалау мәселелері тіл мамандары мен ана тілінде сөйлейтіндер арасында келіспеушілік тудыруы мүмкін. Пішіндерді, ережелерді және стильдік реңктерді дұрыс анықтау ауызша және жазбаша дәстүрлердің айырмашылығына, сондай-ақ көршілес тілдердің ықпалына байланысты қиын болуы мүмкін.

Жою қаупі: Түркі тілінің кейбір диалектілері жаһандану, урбанизация және басқа тілдермен ассимиляция процестеріне байланысты жойылу қаупінде. Бұл тілдік мұра мен мәдени әртүрлілікті сақтау және қорғау қажеттілігін тудырады.

Цифрлық революция: Цифрлық технологиялардың дамуымен түркі тілінің алдында жаңа міндеттер мен мүмкіндіктер пайда болады. Бір жағынан, интернет пен әлеуметтік желілер тіл мен мәдениетті таратуға платформа береді. Екінші жағынан, цифрлық коммуникация құралы тілдің динамикасы мен құрылымын өзгерте алатын тілді жеңілдету мен стандарттауға ықпал ете алады.

Білім беру және тарату: Түркі тілдерін сақтау мен дамытуда білім беру мәселелері маңызды рөл атқарады. Оқыту әдістерін дамыту, білім беру ресурстарын құру және мектептер мен университеттердегі тілдік бағдарламаларды қолдау түркі тілдерінің әлемде сақталуы мен насихатталуына ықпал ете алады.

Зерттеудің бұл аспектілері түркі тіл мұрасының тілдік және мәдени құндылығын сақтау мақсатында түркі ортақ тіліне қатысты мәселелердің күрделілігі мен алуан түрлілігін, сондай-ақ оларды шешуде жүйелі көзқарас қажеттігін көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта келе, түркі халықтарына ортақ әліпбиге, ортақ тілге көшуге біз өзіміздің ішкі рухани жағдайымызды, ең алдымен, ана тіліміздің қоғамдық-рухани өмірімізде алатын орнын жөндеп алып барып кірісуіміз керек. Өйтпесек, «әліне қарамай, әулиеге қоныптынын» кебін киеміз. Қалай десек те, жаһандану дәуірінде түркі халықтарын тозып кетуден сақтайтын бірден-бір жол – ортақ тіл негізіндегі түркілік бірлік бағытында жатыр. Түркі әлемінің болашағы – осы бірлік арқылы ғана жарқырай түспек.

Жиырмамыншы ғасырдың басында түркі әлеміне төніп келе жатқан саяси-әлеуметтік, мәдени қауіп-қатерді алғашқылардың бірі болып, жан-жүрегімен сезінген, одан сақтанудың бірден-бір жолы түркі бірлігі деп, осы бағытта күреске шығып, ұрандатқан Ысмайыл Гаспарлы барлық түркі тектес халықтарға ортақ грамматика жасамақ болған.

«Біздің түркі тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң, ел бұтақтап өскенде, тіл де бұтақталған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып, түркі тілінің арасына тарау-тарау жік түскен... Тілдің басқалануына себеп болған әр түрлі бөтен жұртпен сыбайлас болып, араласқандықтан... Егер де Гаспринскийдің сөзін тірілтеміз десек, ұлы іс үшін ұсақ намысты қойып, түріктің тұнық тілін, түзу емлесін алу керек» – деген екен кезінде ұлы қазақ Ахмет Байтұрсынов [5].

Демек, осыдан бір ғасыр бұрын күн тәртібіне қойылған түркілік ауқымдағы аса маңызды проблема күні бүгінге дейін күн тәртібінен түскен жоқ. Қазір әлемде, түркі қауымдастығының өз ішінде қалыптасып отырған саяси, мәдени жағдайлар бұл мәселені жүзеге асыруға жаңа мүмкіндіктер туғызумен бірге, оны шешу жақтарын да өткір алға қойып отыр.

Бұрындары барлық мәселе әскери қарудың күшімен шешілетін. Қазіргі заманның өзіндік ерекшелігі – алдыңғы қатарға әскери қарудан гөрі, идеологиялық майдан шықты. Кімнің тілі мықты, сол тілде жасаған руханияты күшті болса, сол рухани құндылықтарды базасы мығым ақпараттық құралдармен тарату, насихаттау арқылы іске көшті. Нақтылай айтатын болсақ, үстіміздегі ғасырда өркениеттердің, мәдениеттердің, тілдердің басқыншылық шабуылдары жүріп жатыр. Осы бір басқыншылықтардан аман қалуымыз үшін, шашырап кеткен түркітөктес халықтар ортақ түркі тілінің, ортақ түркілік рухани құндылықтардың төңірегіне топтаса түсуімізді өмірдің өзі талап етіп отыр.

Әдебиет:

1. Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышения статуса казахского языка. «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» атты 5 Халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 19-20 сәуір 2013. – 416.
2. Каримов Б.Р., Ш.Ш. Муталов. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент: Издательство «Фан» Академии наук Республики Узбекистон, 2008.
3. Каримов Б.Р., Ш.Ш. Муталов. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент: Издательство «Фан» Академии наук Республики Узбекистон, 2008. – 13-14 бб.
4. Бизақов С. Түбі бір түркіге ортақ тіл // «Түркістан». – 2013 желтоқсан.
5. Тіл тағлымы. – Алматы, 1992. – 395 б.

References:

1. Karimov B.R. Nasledie i perspektivy tyurkskoj civilizacii i put' innovacionnogo povysheniya statusa kazahskogo yazyka. «Mәdeni yqpaldastyq zhәne өrkeniетter birligi» atty 5 Halyqaralyq tyrkologiya kongresi. [Karimov B.R. The heritage and prospects of the Turkic civilization and the path to innovative improvement of the status of the Kazakh language. 5th

International Congress of Turkology "Cultural Integration and Unity of Civilizations"] – Turkistan, 19-20 sәuir 2013. – 41b. [in Russ].

2. Karimov B.R., Sh.Sh. Mutalov. Usrednennye yazyki: popytka resheniya mirovoj yazykovej problem [Karimov B.R., Sh.Sh. Mutalov. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem]. – Tashkent: Izdatel'stvo «Fan» Akademii nauk Respubliki Uzbekiston, 2008. [in Russ].

3. Karimov B.R., Sh.Sh. Mutalov. Usrednennye yazyki: popytka resheniya mirovoj yazykovej problemy [Karimov B.R., Sh.Sh. Mutalov. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem]. – Tashkent: Izdatel'stvo «Fan» Akademii nauk Respubliki Uzbekiston, 2008. – 13-14 bb. [in Russ].

4. Bizaqov S. Tybi bir tyrkige ortaқ til [Bizakov S. The language is common to one Turk] // «Turkistan». – 2013 zheltoqsan. [in Kaz].

5. Til taglymy [Language education]. – Almaty, 1992. – 395 b. [in Kaz].

Ысқақұлы Д.

*Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: danday_09@mail.ru*

ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕГО ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье представлены исторические примеры, различные мнения ученых-языковедов разных времен. Сравнительный анализ состояния различных языков мира, приводит к заключению, что без обретения независимости на своей территории, не будет и доминирования языка. В случае государственного языка Казахстана – необходима регуляция духовного состояния каждого жителя страны. В эпоху глобализации, превалирует идеологическая борьба за сознание людей и для сохранения уникальности своего языка, необходимо сплочение тюркоязычных народов. Хотя идея Тюркства, рожденная на основе родства, получила распространение с начала XX века, она не была реализована по разным причинам. В настоящее время, когда глобальное объединение народов мира усилилось, этот вопрос вновь максимально остро ставится на повестку дня. Цель нашей работы – рассмотреть возможности реализации этой непростой задачи. Сейчас считается, что межэтническое общение тюркских народов должно осуществляться посредством общетюркского (среднетюркского) языка. Согласно этой модели, он не представляет турецкий язык, на котором говорит около половины тюркского населения, или другие языки. Ученый берет тюркские корневые слова в ядро этого языка и предлагает использовать их в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. А проблема получения того, какое слово в каком языке, научно решается с помощью специальной методики. В этом методе, который осуществляется с помощью специально разработанной компьютерной программы, при участии квалифицированных ученых, будет максимально сохранена нейтральность по отношению к языкам.

Ключевые слова: Анализ, архив, афиша, баклажан, видеокассета, газета.

Yskakuly D.

*R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: danday_09@mail.ru*

PROBLEMS OF TURKISH COMMON LANGUAGE

Abstract. The article presents historical examples, various opinions of linguists from different times. A comparative analysis of the state of various languages of the world leads to the conclusion that without gaining independence on its territory, there will be no dominance of the language. In the case of the state language of Kazakhstan, regulation of the spiritual state of every resident of the country is necessary. In the era of globalization, the ideological struggle for the consciousness of people prevails and in order to preserve the uniqueness of their language, the unity of the Turkic-speaking peoples is necessary. Although the idea of Turkism, born on the basis of kinship, became widespread since the beginning of the 20th century, it was not realized for various reasons. At present, when the global unification of the peoples of the world has intensified, this issue is once again being put on the agenda as urgently as possible. The purpose of our work is to consider the possibilities of implementing this difficult task. It is now believed that interethnic communication of Turkic peoples should be carried out through the common Turkic (Middle Turkic) language. According to this model, it does not represent Turkish, which is spoken by about half of the Turkic population, or other languages. The scientist takes Turkic root words into the core of this language and proposes to use them in accordance with the requirements of today. And the problem of finding which word is in which language is scientifically solved using a special technique. This method, which is carried out using a specially developed computer program with the participation of qualified scientists, will remain as language neutral as possible.

Key words: Analysis, archive, poster, eggplant, videotape, newspaper.

Автор туралы мәлімет:

Ысқақұлы Дандай, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Ысқақұлы Дандай, доктор филологических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Yskakuly Dandai, Doctor of Philology, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.